

С. В. Іванова

БУДЖАЦЬКА КУЛЬТУРА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: КОНТАКТИ І ЗВ'ЯЗКИ З КУЛЬТУРАМИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ

Статтю присвячено розгляду тих особливостей буджацької культури Північно-Західного Причорномор'я, які відображають її зв'язки з культурами шнурової кераміки. Наводиться опис найбільш характерних рис, що дозволяють виділити окрему буджацьку культуру, але в контексті ямної культурно-історичної області.

Ключові слова: буджацька культура, імпорт, імітація, культура шнурової кераміки.

Постановка проблеми. Зв'язки буджацької культури Північно-Західного Причорномор'я з культурами шнурової кераміки (КШК) були визначені досить давно (Черняков, Тощев 1985; Алексеева 1992). Однак висновки дослідників часто носили узагальнюючий характер, не враховуючи хронологічні періоди, а також такі важливі аспекти, як імпорт та імітації. Серед польських археологів домінувала точка зору Я. Махника про те, що населення культури кулястих амфор (ККА) перешкоджало просуванню інших культур в Причорноморський степ. Тому контакти між культурами Північного Причорномор'я і Центральної Європи стали можливі лише після занепаду ККА в другій половині III тис. до н. е. (Machnik 2009). Але аналіз керамічного комплексу і радіовуглецевих дат, на наш погляд, вказує на досить ранні зв'язки буджацької культури з культурами шнурової кераміки.

Археологічна ситуація. Північно-Західне Причорномор'я (територію між Південним Бугом, Прутом і Дунаєм) В. А. Дергачов визначив як «контактну зону», в якій спостерігається взаємодія різних культурних спільнот, а сам регіон — зоною взаємодії кількох культурно-історичних чинників. Домінуючим, на його думку,

в енеоліті і в бронзову добу був південно-східноєвропейський. Східноєвропейський фактор був другим за значенням; третій (середньоєвропейський) був менш виразним. Роль кожного фактору змінювалася в різні епохи. П. Влодарчак відзначив в ранньому бронзовому віці вплив чотирьох факторів — місцевого пізньотрипільського (Усатове), східного, пов'язаного з Причорноморськими і Прикаспійськими скотарськими степовими спільнотами, західного, що походить з ранньої бронзової доби Анатолії та Балкан, і північного, який визначається появою в безпосередній близькості від регіону культури кулястих амфор.

Ймовірно, саме вплив різних культур заходу і сходу проявився у формуванні в регіоні особливої буджацької культури ранньої бронзової доби.

Поховання Північно-Західного Причорномор'я в окремий культурний варіант ямної культурно-історичної області виділив Н. Я. Мерперт (Мерперт 1974). Пізніше Л. С. Клейн зарахував їх до особливої культури — «нерушайської» (Клейн 1975), яку І. Т. Черняков перейменував в «пізньоямну буджацьку» (Черняков 1979)¹. На наш погляд, особливості буджацької культури проявляються вже на стадії формування, що дозволяє синхронізувати її з ямною культурно-історичною областю в цілому (3100—2200 ВС, а не тільки з пізньоямним часом. Можна виділити два етапи в розвитку буджацької культури — ранній і пізній, з рубежем в інтервалі 2600/2500 ВС.

1. Інші дослідники також пропонували свої назви, але більш вживаною виявилася та, яку ввів І. Т. Черняков, в різних її проявах (буджацька культура, буджацький культурний варіант, буджацька культурна група).

Рис. 1. Буджацька культура в контексті ямної культурно-історичної області

Буджацька культура. До теперішнього часу на території Північно-Західного Причорномор'я розкопано майже 500 курганів епохи енеоліту та раннього бронзового віку, в них виявлено понад 2600 поховань буджацької культури (рис. 1; 2). При цьому три чверті курганів споруджено власне буджацькими племенами, в інших випадках вони використовували енеолітичні або усаївські насипи. У Північно-Західному Причорномор'ї поселення невідомі, але на лівому березі Південного Бугу є сліди короткочасних ямних поселень — Ташлик II, Ташлик III (Шапошникова та ін. 1986, с. 8) ¹.

Кургани буджацької культури розташовані групами, утворюючи могильники; відомі й поодинокі насипи. Висота курганів становить від 1 до 3 м (при діаметрі 30—60 м); лише деякі кургани були вище 5—6 м (маючи 80—100 м в діаметрі), відомі й кургани висотою менше 1 м. До елементів курганної архітектури можна віднести рови (кільцеві, з однією або декількома перемичками). Поховання могли бути згруповані в дуги і кола (рис. 3: 1), фіксується розміщення похованих з орієнтуванням за годинниковою стрілкою або проти (Дворянинов та ін., 1981). Поховальні камери були прямокутних обрисів, інші форми зустрічаються рід-

ше (рис. 3: 6, 9). Близько третини ям виконані з уступами прямокутної форми, відомі округлі або квадратні уступи (рис. 3: 2, 11). На дні могил — тлін від рослинної підстилки, підсипка вохрою різних відтінків, на уступах простежено залишки плетених циновок (рис. 3: 2). Сліди різноманітних ритуалів були зафіксовані не тільки в поховальній камері, але й на її перекритті — залишки вогнищ, кістки тварин, або їх скелети, отвори від жердин. Поховальні камери часто мали кам'яне або дерев'яне перекриття (рис. 3: 2, 5). Унікальна конструкція у вигляді човна знайдена на перекритті поховання 8/8 біля с. Семенівка (див. далі, рис. 23: 1, 2). Дерев'яне перекриття могло бути поздовжнім або поперечним; кам'яне — з великих чи дрібних каменів, оброблених плит, серед яких зустрічалися й антропоморфні стели (рис. 3: 4, 5). В курганах Північно-Західного Причорномор'я відомі поховання в кам'яних скринях (рис. 4). На наш погляд, поховання цього типу, в тому числі пов'язані з впливом і традиціями інших культур (кемі-обинської, КША), слід розглядати в рамках буджацької культури. Про це свідчать основні компоненти поховального обряду — спосіб поховання, поза похованого і поховальний інвентар. Відомі кам'яні скрині з розписом на стінах, виконаним червоною вохрою (Великозимінове 1/1, Старі Біляри 1/14, Алкалія 33/3, Катаржине 1/1). Радіовуглецеві дати (2700—2200 BC) цієї групи поховань синхронні періоду існування буджацьких пам'яток

1. Можливо, сезонні поселення буджацьких племен, по аналогії з іншими регіонами, могли розташовуватися в річкових, озерних і лиманних заплавах і приховані зараз під мулом.

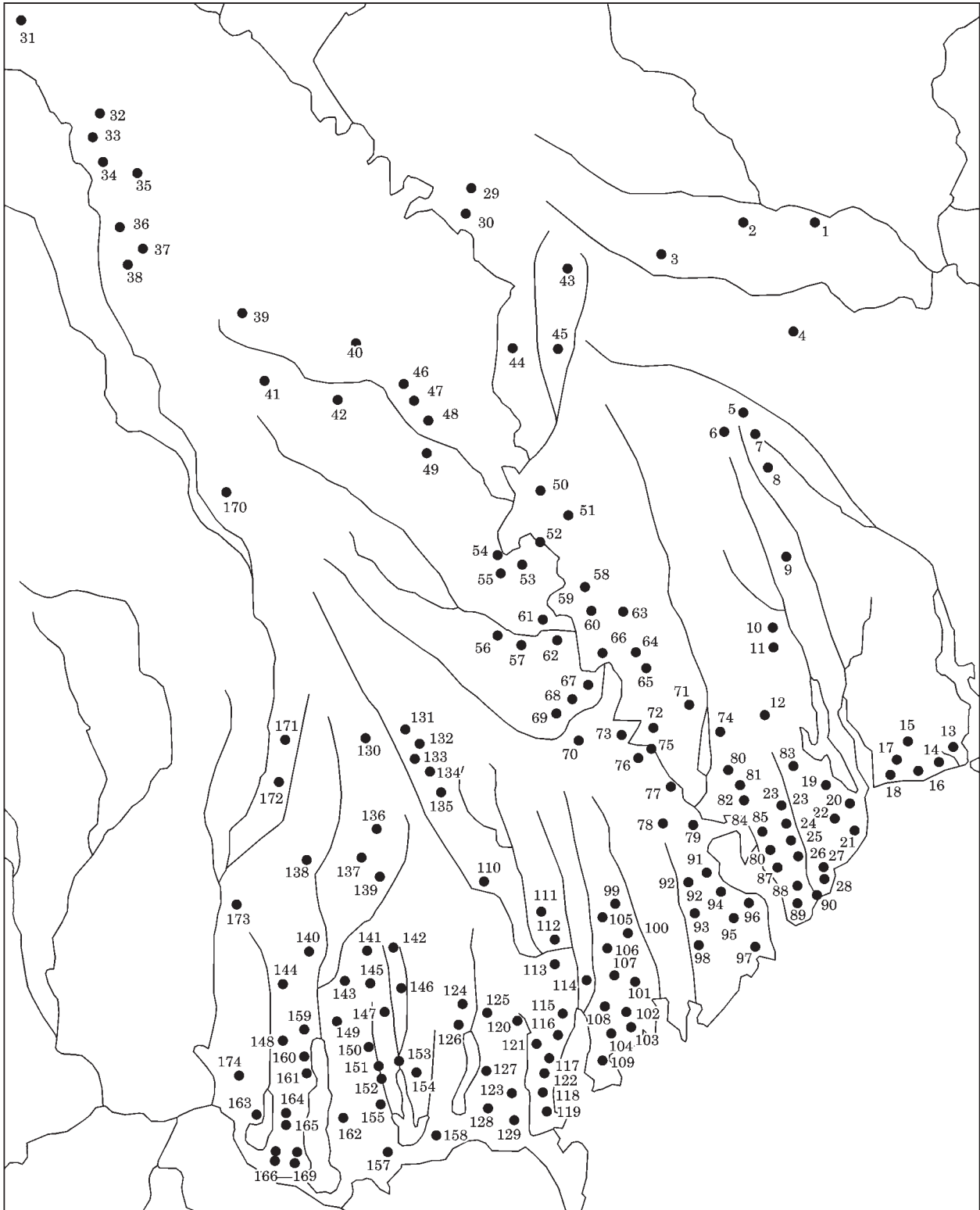

Рис. 2. Пам'ятки буджацької культури Північно-Західного Причорномор'я: 1 — Дубінове; 2 — Неділкеве; 3 — Гольма; 4 — Агеївка; 5 — Григоровка; 6 — Мар'янівка; 7 — Новогригоровка, курган «Любаша»; 8 — Рєвова; 9 — Великізімінове; 10 — Катаржине; 11 — Баранове, курган «Солдатська слава»; 12 — Щербанка; 13 — Попільне; 14 — Кошари, Сичавка; 15 — Старі Біляри; 16 — Великий Аджалик; 17 — Вапнярка; 18 — Шевченкове (Одеса); 19 — Холодна Балка; 20 — Слобідка-Романівка, Одеський курган; 21 — Чорноморка; 22 — Дальник (Біляївський район); 23 — Мирне 24 — Петродолинське; 25 — Нова Долина; 26 — Новоградківка; 27 — Олександрівка, Великодолинське; 28 — Санжейка; 29 — Кузьмін; 30 — Хрустова; 31 — Кам'янка (Окниця); 32 — Медвежа; 33 — Коржеуць; 34 — Бурленешть; 35 — Тецкани; 36 — Ханкеуць; 37 — Корпач; 38 — Куконешти Векь; 39 — Щербаки; 40 — Думени; 41 — Нові Дуруїтори; 42 — Костешти, Нові Костешти, Іванівка; 43 — Яблони; 44 — Меркулешть; 45 — Подойма; 46 — Фрунзе; 47 — Бурсучени; 48 — Миндрешть; 49 — Тимкове; 50 — Мокра; 51 — Ново-Красне; 52 — Кодрул-Ноу; 53 — Чокилтень; 54 — Бравичень; 55 —

Орхей (Оргеев); 56 — Дойбань; 57 — Погребя; 58 — Красне; 59 — Коржеве; 60 — Старі Дубосари; 61 — Балабанешть; 62 — Чимішень; 63 — Спея; 64 — Кетроса; 65 — Бельці; 66 — Гура — Бикулуй; 67 — Рощкани; 68 — Бутор; 69 — Бичок; 70 — Нікольське; 71 — Костянтинівка; Фрунзе 72 — Тирасполь; 73 — Паркани; Плоске; Тернівка; Сербка; 74 — Слободзія; 75 — Хаджімус; 76 — Кіркеешть; 77 — Урсоая; 78 — Каушани; 79 — Чобручі; 80 — Глинне; 81 — Ново-Котовськ; 82 — Лиманське; 83 — Пуркар; 84 — Нові Раскайці; 85 — Оланешть; 86 — Хаджіллар; 87 — Каплани; 88 — Тудорове; 89 — Яськи; 90 — Біляївка; 91 — Маяки; 92 — Надлиманське; 93 — Єфимівка; Миколаївка; 94 — Овідіополь; Дальник (Овідіопольський р-н); 95 — Роксолани; 96 — Кароліно-Бугаз; 97 — Семенівка; 98 — Підгірне; 99 — Карналівка; 100 — Садове; 101 — Турлаки; 102 — Молога; 103 — Затока (Аккембетський курган); 104 — Алкалія; 105 — Хаджидер; 106 — Сергіївка; 107 — Дивізія; 108 — Лиман; 109 — Жовтий Яр; 110 — Вишневе, Кочковате; 111 — Зоря; 112 — Михайлівка; 113 — Белолісія; 114 — Татарбунари; 115 — Зарічне; 116 — Новоселиця; 117 — Трапівка; 118 — Березино; 119 — Сарата; 120; Арциз; 121 — Павлівка; 122 — Борисівка; 123 — Виноградівка 124 — Баштанівка; 125 — Струмок; 125 — Глибоке; 177 — Нерушай; 128 — Десантне; 129 — Приморське; 130 — Холмське; 131 — Червоний Яр; 132 — Мирне (Кілійський район); 133 — Шевченкове; 134 — Парапори; 135 — Острівне; 136 — Дзінілор; 137 — Гура-Галбене; 138 — Валя-Пержей; 139 — Градіще; 140 — Катеринівка; 141 — Чимишлія; 142 — Карабетовка; 143 — Комрат; 144 — Бешалма; Конгаз; 145 — Томай; 146 — Світлий; 147 — Казаклія; 148 — Балабан; 149 — Тараклія; 150 — Городне; 151 — Гаваноасе; 152 — Копчак; 153 — Кубей; 154 — Кальчеве; 155 — Баннівка; 156 — Болград; 157 — Жовтневе; 158 — Каланчак; 159 — Кам'янка (Україна); 160 — Новокам'янка; 161 — Суворове; 162 — Утконосівка; 163 — Озерне; 164 — Багате; 165 — Кислиця; 166 — Курчі; 167 — Мрснота Могіла; 168 — Владичень; 169 — Нагірне; 170 — Чауш; 171 — Плавні; 172 — Новосільське; 173 — Орловка; 174 — Градешка; 175 — Петрешти; 176 — Кірілень; 177 — Саретень; 178 — Кріхана-веке; 179 — Зирнешти; 180 — Ваду-луй-Ісак; 181 — Етулія; 182 — Жюржюлешть; 183 — Фрікацей

регіону (Szmyt, Chernyakov 1999; Іванова і др. 2005, с. 98).

У 17 похованнях Північно-Західного Причорномор'я знайдені залишки дерев'яних возів — як коліс, так і частин кузову (рис. 3: 11). Переважають комплекси з чотирма колесами від возу, хоча зафіксовані випадки знахідок у похованні трьох (Холмське 2/10) і двох коліс (5 поховань).

Можна виділити п'ять основних варіантів пози померлого у могильній ямі: 1) скорчено на спині, руки витягнуті уздовж тулуба (рис. 3: 2, 11; 4: 8); ноги були поставлені колінами вгору, але впали в ту або іншу сторону, або розпалися (укладені?) ромбом (57,2 %); 2) з нахилом вправо — ліва рука зігнута в лікті, кисть лежить біля тазу, живота або грудей; права рука витягнута уздовж тулуба (16,3 %); 3) ноги зігнуті вліво, біля тазу лежить права рука (13,1 %); 4) на правому боці (рис. 3: 9), з різним розташуванням рук (7,3 %); 5) на лівому боці (рис. 3: 6), з різним розташуванням рук (6,1 %). Серед цих варіантів одні дослідники простежують дрібнішу градацію (Яровой 1985), а інші їх об'єднують в три групи — на спині, на правому боці, на лівому боці (Рычков 1990; Ніколова 1992). Поховання 1-го варіанту чисельно переважають і в більшості випадків є основними для курганных насипів. Відомі також поховання з розчленованими скелетами і кенотафи. Серед рідкісних рис обряду відзначимо поодинокі випадки кремації і пози померлого сидячи. З певними позами померлого більш чи менш чітко співвідносяться окремі категорії поховального інвентарю (деякі типи посудин і прикрас), що дозволило С. В. Яровой виділити «обрядові групи» (Яровой 1985, с. 95).

Відомості, отримані в результаті багаторічних розкопок курганів Північно-Західного Причорномор'я, дають можливість охарактери-

зувати буджацьку культуру не тільки як особливу структурну одиницю в рамках ямної культурно-історичної області, а й як мобільне суспільство, відкрите до «культурного діалогу», і здатне на дальні міграції. На це вказують обсяги імпорту, імітації, деривати в матеріальному комплексі, а також просування населення на захід, в Балкано-Карпатський регіон. Н. Я Мерперт вперше визначив територію, звідки відбувався рух на захід — це межиріччя Бугу та Дунаю (Мерперт 1982, с. 329), тобто район проживання буджацьких племен.

Кераміка (467 цілих і реставрованих посудин) становить понад 40 % від загального числа знахідок. Техніка виготовлення кераміки традиційна — вручну, з додаванням шамоту, вапняку або піску, з обробкою поверхні шпательми, пучками рослинності, лощами. Колір поверхні варіює від рожевих і жовтих відтінків до темно-сірого. Поверхня деяких категорій посуду вкрита ангобом.

Основними формами посуду є горщики (рис. 5: 1, 2), «буджацькі банки» (рис. 5: 3, 5), амфори (рис. 6: 113, 7), амфороподібні посудини (рис. 5: 4, 6), кубки (рис. 5: 7, 8), чаші (рис. 5: 10, 11), миски (рис. 5: 9). Рідше зустрічається посуд з округлим денцем (рис. 6: 5), глечики, кружки (рис. 6: 4), аскоси (рис. 6: 8, 9). Крім кераміки, у похованнях були знайдені знаряддя праці та зброя (рис. 7): кам'яні та крем'яні сокири, мідні і бронзові ножі й шила, а також прикраси з срібла, міді, золота, кістки (рис. 8).

Напрямок зв'язків і контактів буджацьких племен значною мірою дозволяє розглянути саме кераміка. Частина посуду має паралелі в формі і стилістиці з різними культурами пізнього енеоліту — ранньої бронзи Південно-Східної і Центральної Європи (рис. 9: 10). На ранньому етапі реконструюються зв'язки в двох основних напрямках — східному (з пле-

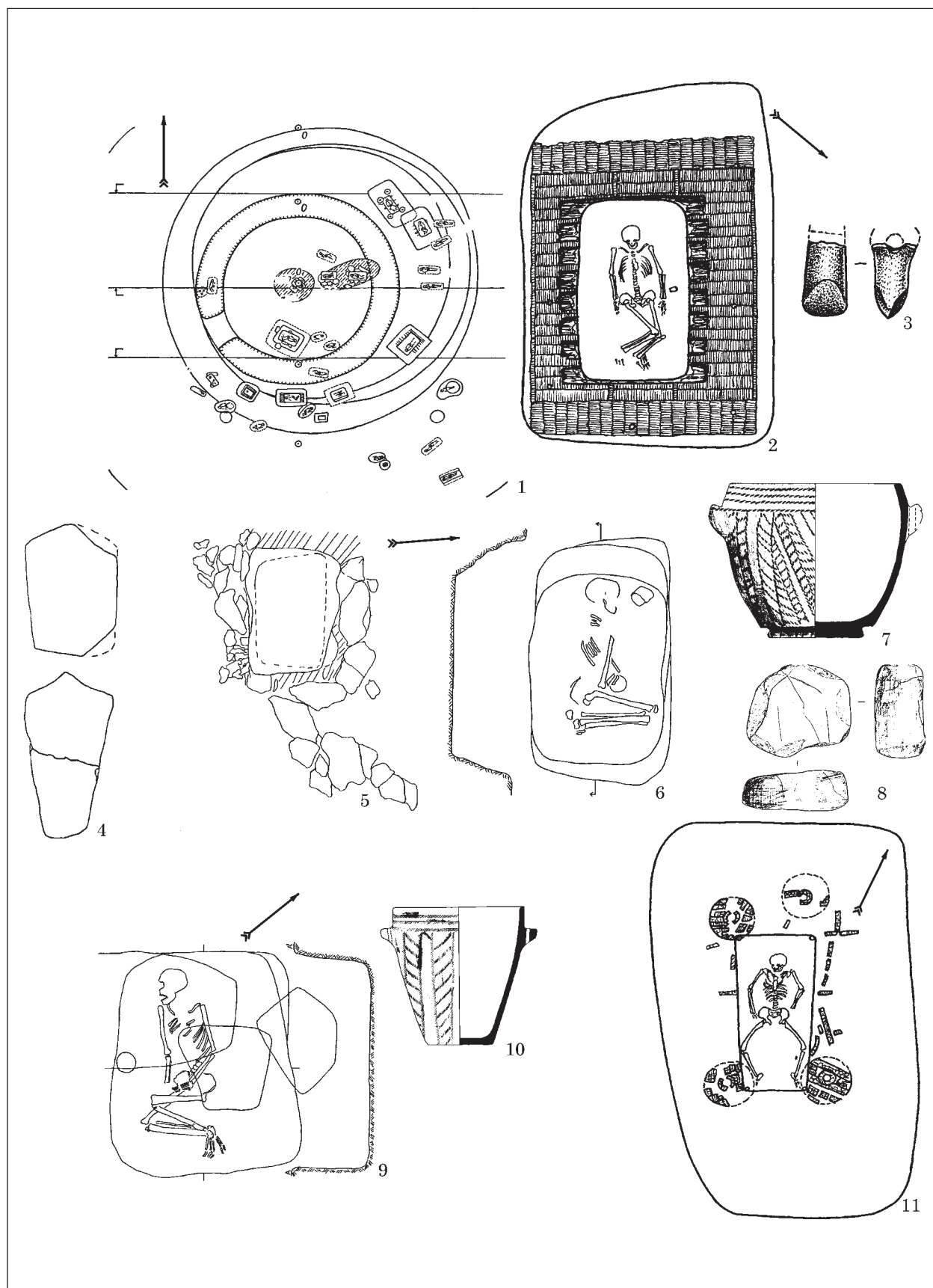

Рис. 3. Поховання буджаської культури: 1 — план кургану 19 біля с. Новоселиця; 2, 3 — Семенівка 14/12 (2 — план поховання, 3 — фрагмент кам'яної сокири); 4 — 8 — Сичавка 1/15 (4 — антропоморфні стели, 5 — кам'яне перекриття, 6 — загальний план, 7 — посудина, 8 — кам'яний розтиральники); 9, 10 — Вапнярка 4/16 (9 — загальний план, 10 — посудина); 11 — Новоселиця 19/16. 1 — Субботин и др. 1995b; 2, 3, 11 — Субботин 1985; 4—8 — Іванова, Савельев 2011; 9, 10 — Іванова и др. 2012

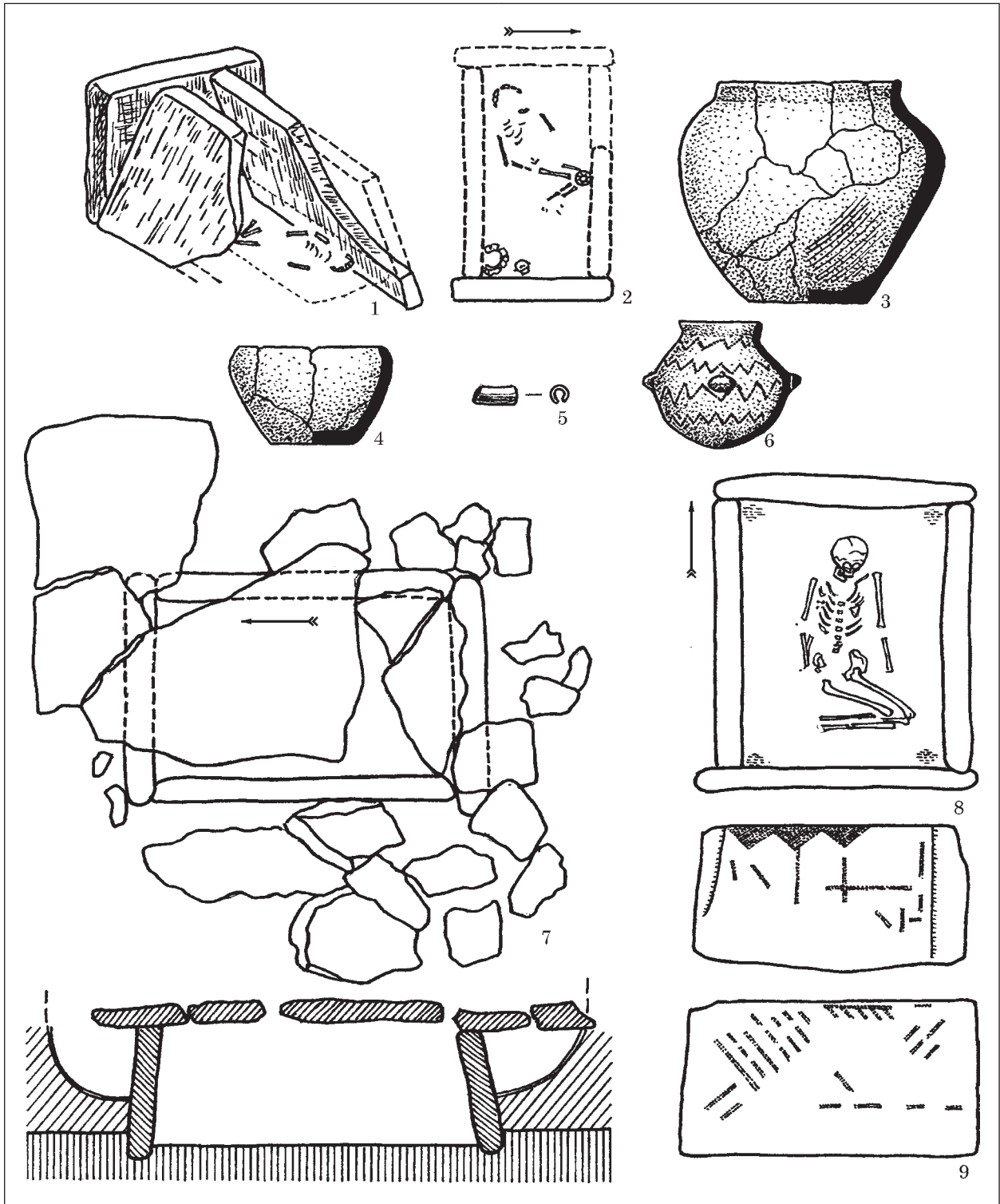

Рис. 4. Поховання буджацької культури в кам'яних скринях: 1—6 — Баранове 1/9 (1, 2 — кам'яна гробниця, 3, 4, 6 — посудини, 5 — мідна пронизка); 7—9 — Катаржине 1/1 (7, 8 — кам'яна гробниця, 9 — розпис на плитках). Іванова і др. 2005

менами ямної культурно-історичної області) і західному (з культурами Карпато-Балканського ареалу). У Балкано-Дунайському регіоні в пізньому енеоліті і в ранню бронзову добу були поширені такі категорії посуду, як амфори, кубки та аскоси, відомі вони й в буджацькій культурі. Можна відмітити подібність окремих

форм до посуду культури Коцопень та зв'язок двох культур (Szymt 1999). На пізньому етапі буджацьке населення, ймовірно, встановлює зв'язки з синхронними культурами Карпатського басейну. У буджацькому керамічному комплексі можна виділити вплив культур Глина III — Шнекенберг, Мако — Косиги — Чака,

Рис. 5. Основні форми кераміки з поховань буджацької культури: 1 — Шербанка 1/7; 2 — Новоградковка 1/4; 3 — Сергіївка 11/7; 4 — Лиман 3А/30; 5 — Семенівка 12/2; 6 — Кубей 1/16; 7 — Трапівка 4/5; 8 — Трапівка 6/20; 9 — Приморське 1/34; 10 — Оланешть 1/14; 11 — Хаджімус 2/17. Іванова 2013

Шомодьвар — Вінковці (рис. 10). Деякі екземпляри кераміки з буджацьких поховань цього періоду мають паралелі з декількома культурами одночасно, і це не дивно. Ці культури Я. Махник включає в так звану «Європейську цивілізацію ранньої бронзової доби», а близькість їх керамічного комплексу (виділення певних типів посуду, поширених в цьому горизонті) і схожість металевих артефактів є однією з характерних рис цієї спільноти (Махник 1991, s 174—181).

Дослідники відзначають надходження металу в Північно-Західне Причорномор'я з металургійного осередку Езеро (Каменский 1990). З просуванням ямних племен в Південно-Східну Європу пов'язують поширення там срібних виробів (Йованович 1994). Широко відомі срібні рудники, що відносяться до ранньокікладського періоду I—II в Східному Середземномор'ї (ос-

трів Сифнос і півострів Лауріон в Агтиці). Однак джерела срібла відомі й у Трансильванії. Не виключено використання мідних і поліметалічних руд Трансильванії, враховуючи, що там відомі й бронзи природного походження (Duffy 2010). Знахідки буджацької кераміки в румунській Молдові і Добруджі (Simion 1991) підтверджують той факт, що поширення ямної культурно-історичної спільноти на захід слід пов'язувати з просуванням саме буджацького населення. Непрямим підтвердженням цього припущення є географічне положення Північно-Західного Причорномор'я.

Контакти і зв'язки з культурами шнурової кераміки на ранньому етапі. Судячи зі знахідок, контакти з КШК були встановлені вже в першій половині III тис. до н. е. (рис. 11). Серед кераміки раннього етапу відомі два кубки (Бутор 9/3, Трапівка 6/20), які, цілком ймовірно,

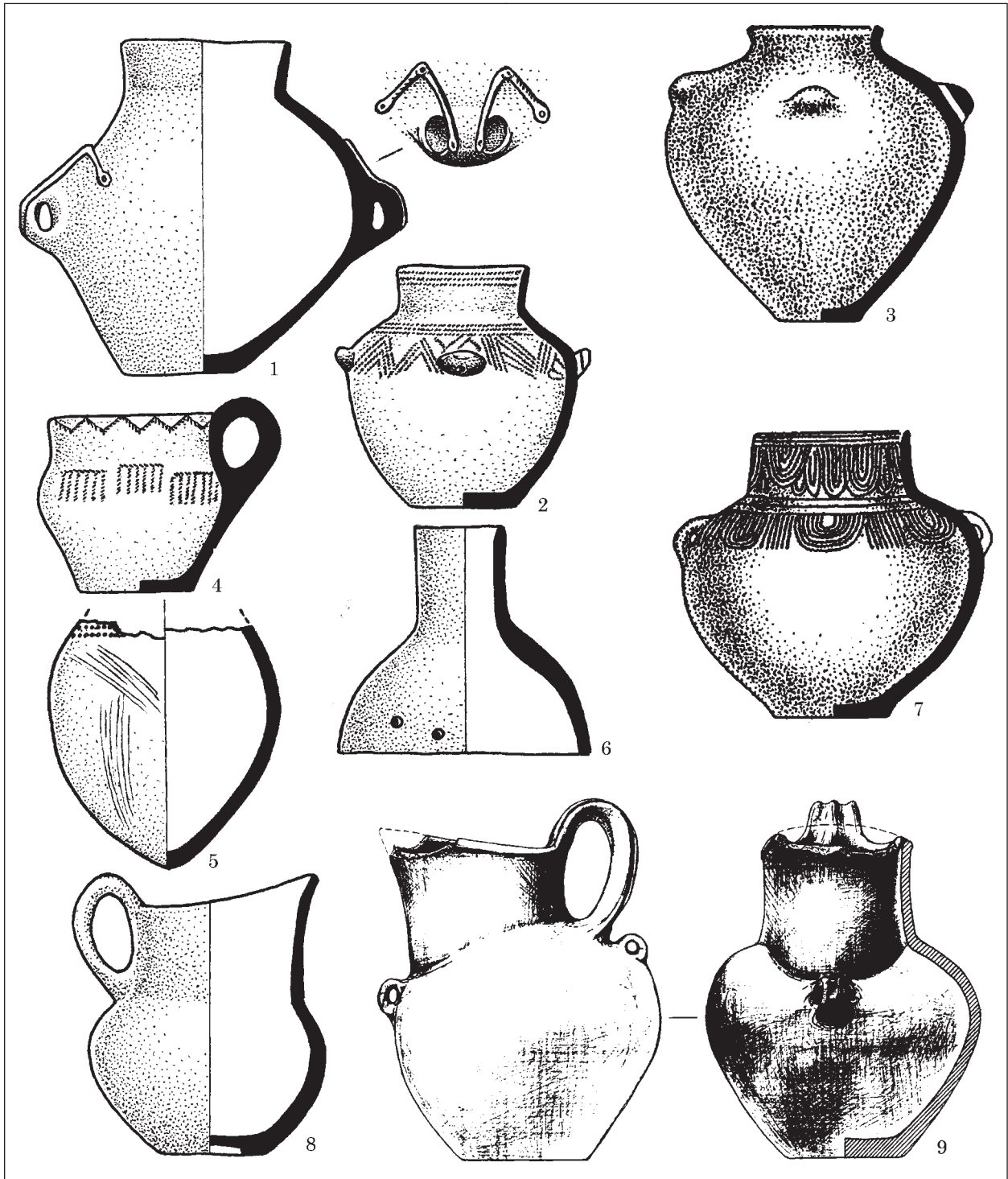

Рис. 6. Рідкісні та іншокультурні форми кераміки в похованнях буджацької культури: 1 — Градешка I, 5/11; 2 — Градешка I, 5/11; 3 — Корпач 2/13; 4 — Оланешть 1/28; 5 — Сергіївка 1/10; 6 — Новоградківка 1/10; 7 — Корпач 2/7; 8 — Глибоке 2/11; 9 — Матроска, зруйнований курган. Іванова 2013

можуть бути віднесені до горизонту А¹ (рис. 13: 2, 3). До цього ж загальноєвропейського шнурового горизонту можна віднести й кубок з Мир-

не 1/12² (рис. 13: 1). З раннім етапом (2800—2600 BC), на думку П. Влодарчака і А. Коська (Ivanova et al. 2014), пов'язується й більшість амфор, знайдених в ареалі буджацької культури (рис. 14). Деякі екземпляри зі сферичним тулубом також мають паралелі з горизонтом А

1. Дякую доктору П. Влодарчаку за допомогу у визначенні культурних паралелей і хронологічної позиції даних кубків та цілого ряду посудин буджацької культури.

2. Дякую професору Я. Махнику за визначення хронологічної позиції даної посудини.

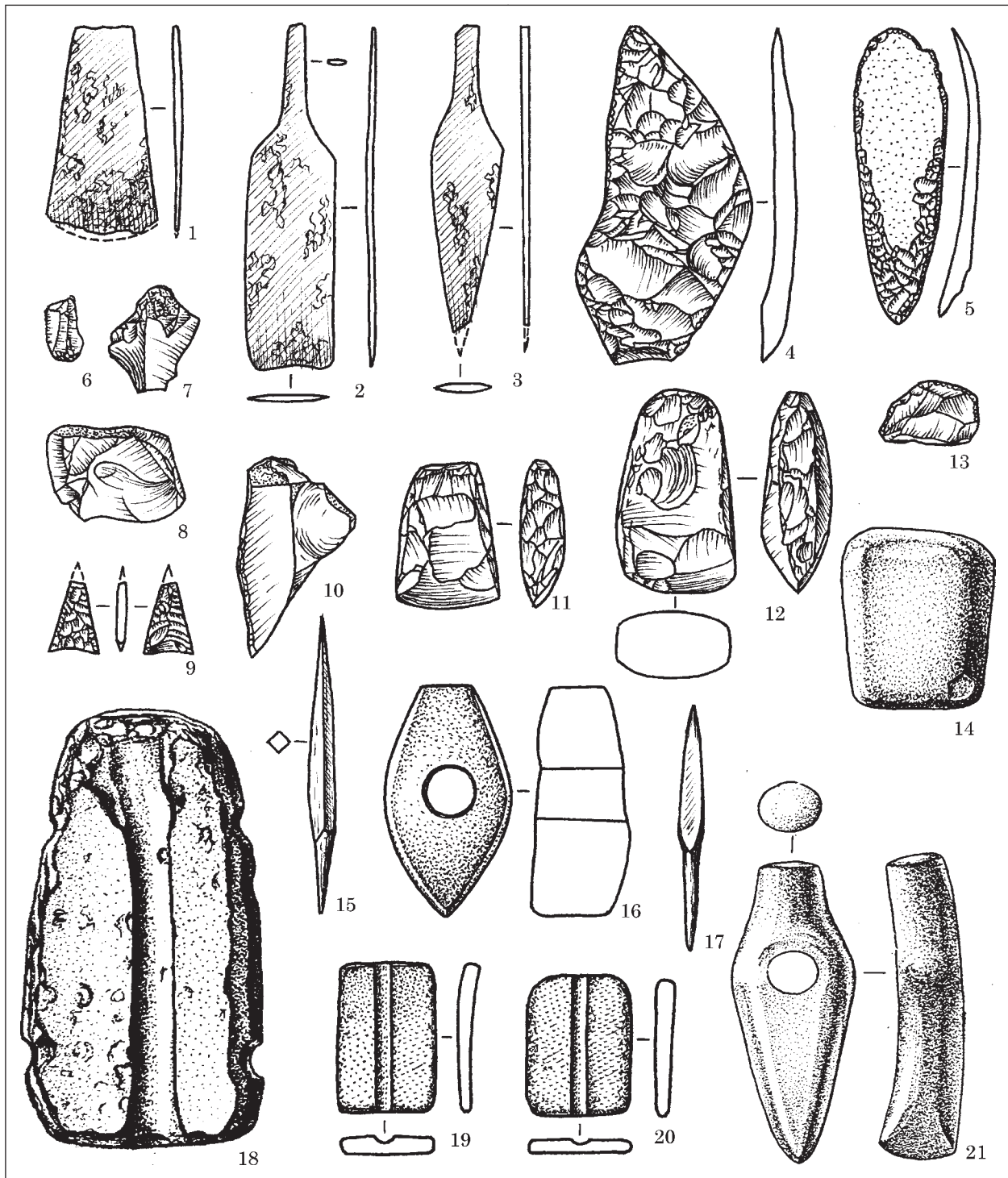

Рис. 7. Знаряддя праці та зброя з поховань буджацької культури: 1 — Алкалія 35/6, тесло; 2 — Тараклія II, 10/19, ніж-брита; 3 — Фрікацей 4/12, ніж-кинджал; 4 — Утконосівка 1/6, ніж; 5 — Холмське 2/8, жнивний ніж; 6 — Нагірне 14/16, ніж; 7 — Вишневе 17/43, стругальний ніж для дерева; 8 — Вишневе 1/43, пила по дереву; 9 — Конгаз 11/5, вістря стріли; 10 — Чауш 20/2, скобель; 11 — Холмське 5/14, сокира; 12 — Григорівка 1/10, сокира; 13 — Вишневе 17/43, скребачка; 14 — Шевченкове 3/11, розтиральники для мідної руди; 15 — Бравічен 7/2, шило; 16 — Світлий 3/25, сокира; 17 — Глинне 1/1, вістря стріли; 18 — Червоний Яр I, 1/6, ливарна форма (?); 19, 20 — Оланешть 6/2, випрямлячі держаків стріл; 21 — Алкалія 5/6, сокира (1—3, 15 — мідь / бронза; 4—13 — кремій; 14, 16, 18—21 — камінь; 17 — кістка). Суботин 2003

(рис. 14: 2, 3, 14), інші — з пізнішими групами КШК, богемсько-моравською і середньонімецькою (рис. 14: 1, 6, 12). Привертають увагу так звані «овальні» амфори з рельєфним оформленням ручок і тулуба у вигляді валиків з на-

січками (рис. 14: 5, 15, 19). Такий тип амфор не часто, але відомий в південних регіонах КШК і вважається, що походження його пов'язано з колом культур Карпатської улоговини. П. Влодарчак обґрунтовує появу інновацій в півден-

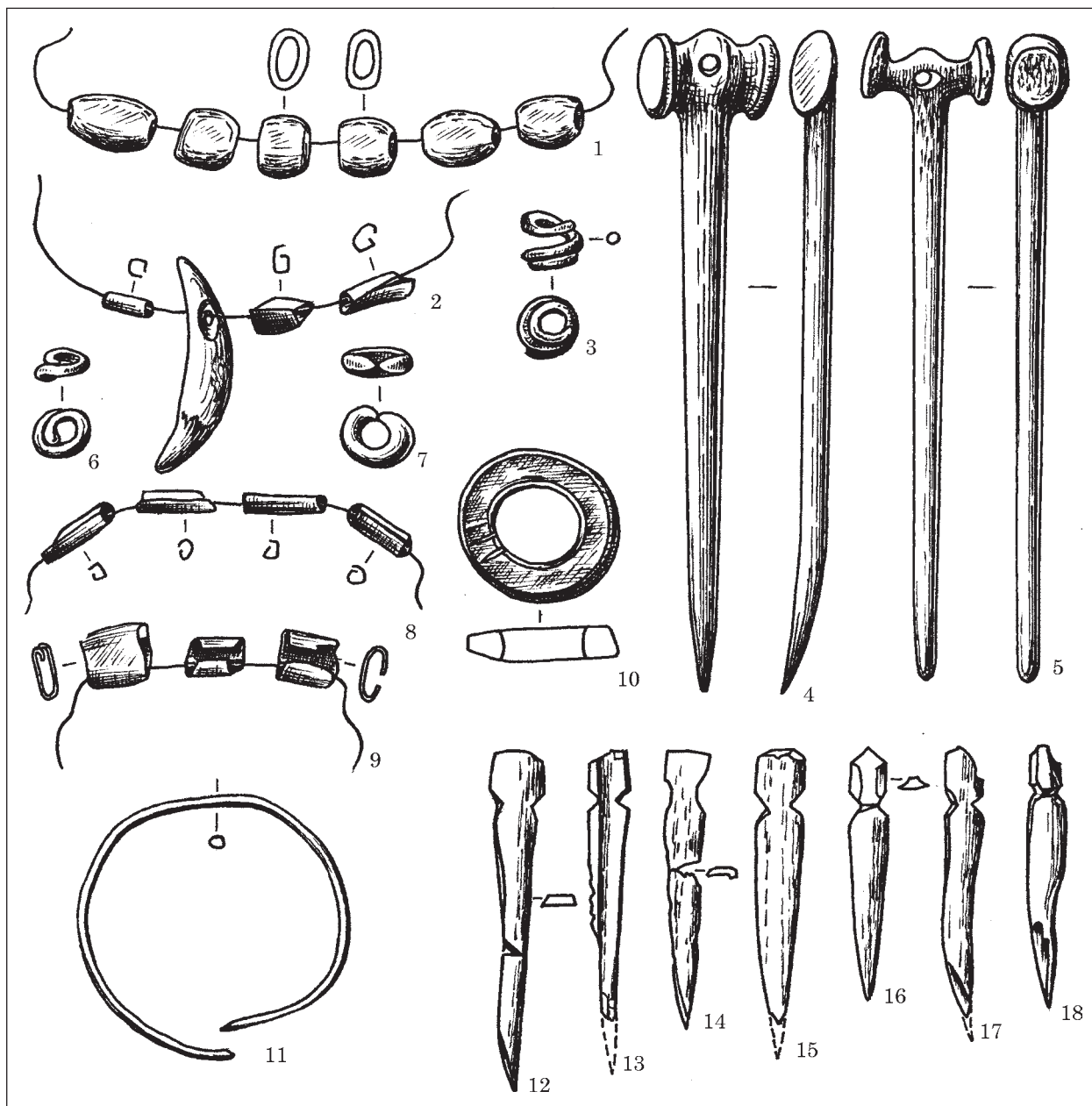

Рис. 8. Прикраси і артефакти з кістки і металу із поховань буджацької культури: 1 — Новоселиця 19/2; 2 — Нерушай 10/14; 3 — Яськи 1/18; 4 — Нікольське 7/28; 5 — Старі Біляри 1/14; 6 — Гура-Бикулуй 3/13; 7 — Орхей 1/2; 8 — Семенівка 8/15; 9 — Семенівка 2/2; 10 — Доброолександрівка 1/5; 11 — Нові Раскайці 1/11; 12 — 18 — Глибоке 1/21 (1, 4, 5, 12—18 — кістка; 2 — мідь, зуб хижака; 3, 7 — срібло; 6, 8, 9, 11 — мідь / бронза; 10 — свинець). Субботин 2003

них регіонах КШК (генеза курганного обряду, поширення індивідуальних поховань та деяких інших елементів матеріальної культури, зокрема, «овальних» амфор на тлі «тюрінзьких» амфор сферичного вигляду) сприйняттям нових ідей з Карпатського басейну і району Північних Балкан. В цих трансформаціях велика роль ямних племен, які були передавальним середовищем, що забезпечило поширення інновацій (Włodarczak 2010, s. 305). Ямне населення просувається далеко на захід, ямні поховання з місцевими рисами (Вучедол) відомі в Gönyü на заході Угорщини, Neusiedl-am-See в східній Австрії; Essling поблизу Відня і

Bleckendorf, Саксонія-Ангальт (Harrison, Heyd 2007; Heyd 2011).

Пошук аналогій так званим «шнуровим» (або «овоїдним», «овальним») амфорам з поховань буджацької культури продемонстрував складність однозначного вирішення проблеми (Іванова 2013). Адже цей тип посуду характерний не тільки для кола шнурових культур, але й широко представлений в культурах Балкано-Дунайського ареалу. Там знаходять аналогії і ручки деяких амфор (рис. 14: 5, 8). Візуальне вивчення доступних зразків цього типу амфор дозволило нам звернути увагу на різні технологічні прийоми їх виготовлення і, отже,

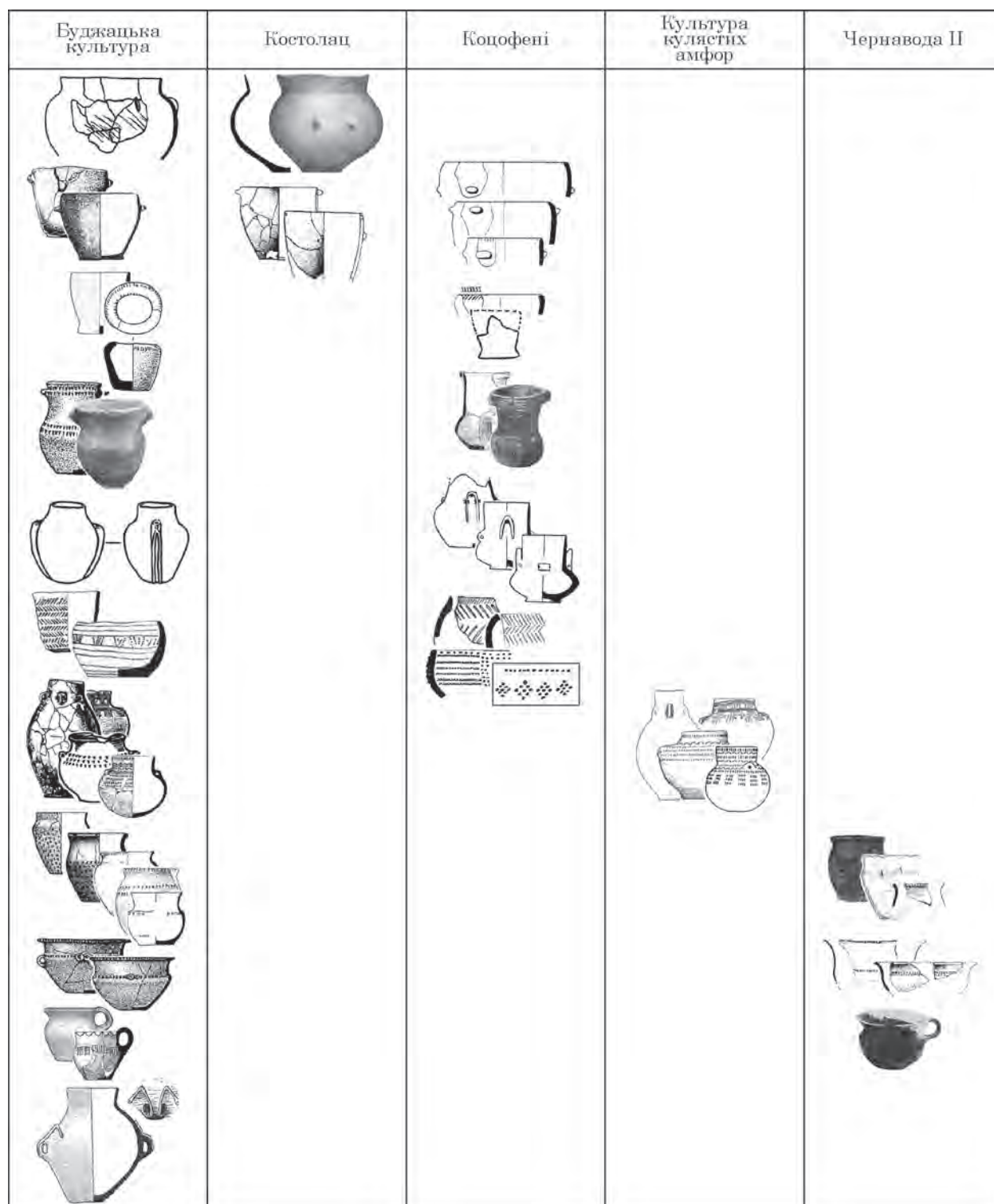

Рис. 9. Паралелі в буджацькій кераміці та кераміці культур Карпато-Дунайського регіону в першій половині III тис. до н. е.

про можливість різного походження деяких з них.

Одні амфори мають схожість з посудом кількох культур (Чернавода II, КШК), зіставлення інших є досить умовним в силу явних відмінностей. Ці типи амфор мають паралелі не лише в КШК, але і в культурах Карпатської улоговини — Мако — Косиги — Чака (Кам'янка 3/13,

6/18, Трапівка, к. 1), в центральnobалканському ареалі — Вінковці (Саратени 2/10). Швидше за все, можна говорити про місцеве виробництво більшості тих форм амфор, що знаходять аналогії в культурах Південно-Східної і Центральної Європи, в основному — в Балкано-Дунайського регіоні. Це проявилось і в оформленні амфор пластичним орнаментом, і в формі ручок, і в

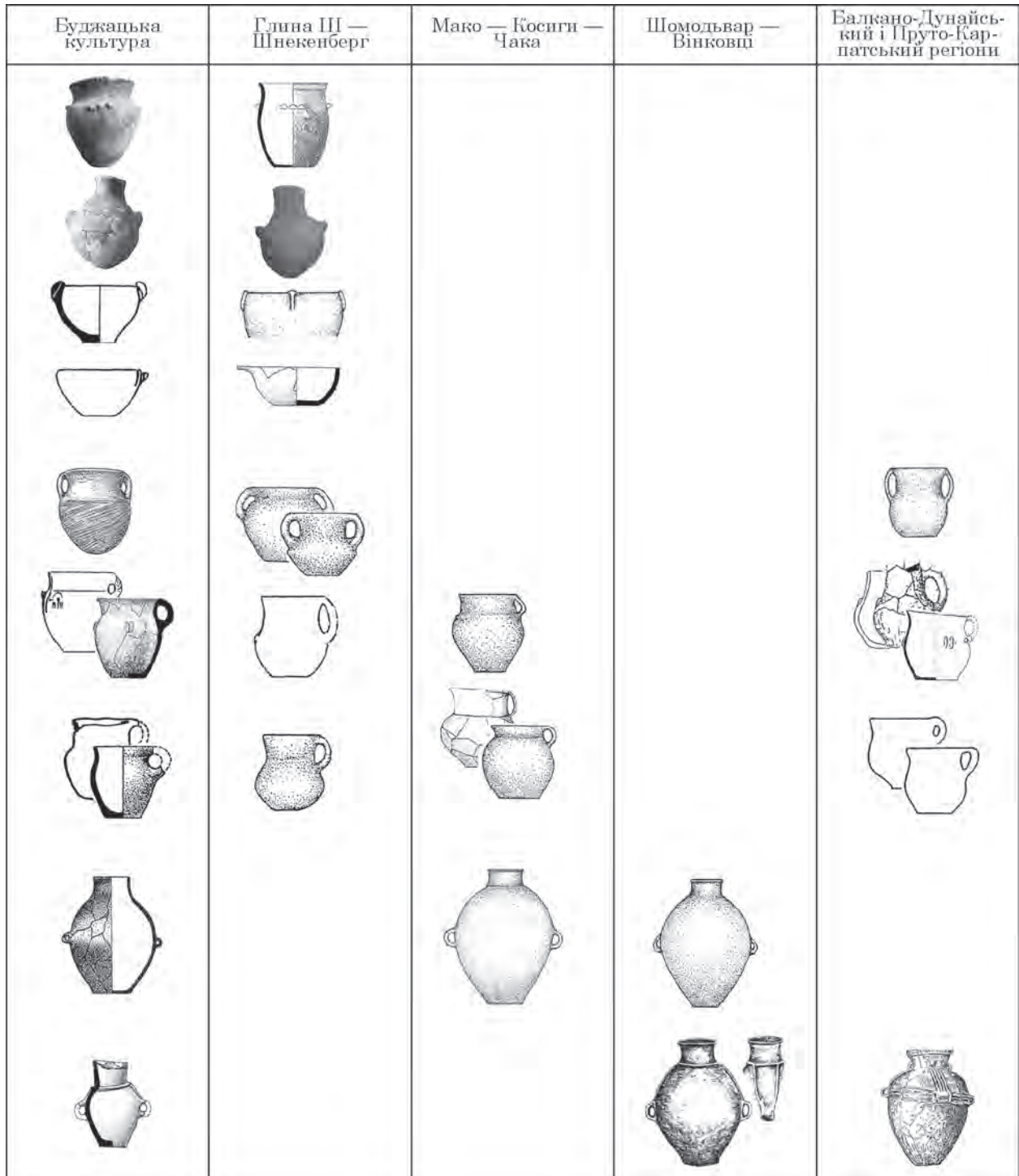

Рис. 10. Паралелі в буджацькій кераміці та кераміці культур Карпато-Дунайського регіону в другій половині III тис. до н. е.

поєднанні різнокультурних елементів в одному екземплярі. Особливо цікава в цьому відношенні амфора з Траповки 1/18 (рис. 14: 15), виконана в шнурових традиціях, утім вона має злегка асиметричний тулуб і скошений вінчик, що зближує її з асками, відомими в культурах Нижнього Подунав'я. Посудина демонструє оригінальне поєднання декількох культурних традицій і, ймовірно, має місцеве виробництво. На деяких амфорах відомі не дві, а три (Кам'янка 3/13) або

чотири (Градешка I, 5/11) ручки. У цих випадках додаткові ручки схожі з типовими «буджацькими» ручками (псевдотунельні та язичкові), що також вказує на місцеве виробництво цих амфор. Амфора з чотирма ручками (дві з них псевдотунельні) виявлена у 2013 р. під час розкопок курганного могильника Глине в Подністров'ї, Молдова (Разумов та ін. 2013).

Хоча амфори витягнутих пропорцій відомі власне в комплексах культур шнурової кера-

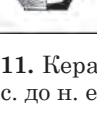
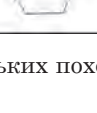
Буджацька культура	Культура шнурової кераміки			Шнурові традиції
	Загальноєвропейський горизонт	Моравська група	Середньонімецька група	
				
				
				
				
				+
				
				+
				
				+
				
				

Рис. 11. Кераміка з буджацьких поховань та її паралелі в культурах шнурової кераміки. Перша половина III тис. до н. е.

міки, але вони не дуже поширені (Buchvaldek 1958). Проте, форма тулубу амфори і стилістика її оформлення є важливою хронологічною ознакою. Ранній етап (так званий «загальноєвропейський горизонт КША») характеризується поширенням амфор зі сферичним тулубом. Амфори з подовженим тулубом є більш пізніми, їх походження М. Бухвальдек пов'язує з культурами Нижнього Дунаю, виділяючи «дунайський тип», для якого характерний рельєфний орна-

мент, досить поширений в синхронних культурах Нижнього Подунав'я (Buchvaldek 1997, s. 182). П. Влодарчак звертає увагу на той факт, що «овальні» амфори відомі з ранньої бронзової доби практично у всій зоні Балкано-Карпатського басейну, але в КШК виявлені тільки в областях, прилеглих до зон поширення ямної культури — в Придністров'ї і південних групах (Богемія, Моравія, Нижня Австрія). При цьому дослідник, виділяючи «дунайський шлях ямної

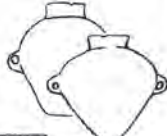

Буджацька культура	Культура шнурової кераміки		Підкарпатська культура	Шнурові традиції
	Моравська група	Середньонімецька група		
				+
				+
				
				+
				+
				
				
				
				+
				+
				+

Рис. 12. Кераміка з буджацьких поховань та її паралелі в культурах шнурової кераміки. Друга половина III тис. до н. е.

культури», відзначає її певний вплив на формування керамічного комплексу в деяких групах КШК. Саме за допомогою ямного населення культурами шнурової кераміки були сприйняті типи амфор, характерні для карпатських культур, і окремі елементи поховальної обрядовості. Ямний вплив зональніше проявляється в моравській групі КШК (Włodarczak 2010 s. 302).

Крім паралелей в групі великих амфор, окремі елементи схожості, на думку П. Влодарча-

ка, простежуються і серед невеликих амфорок та амфороподібного посуду. Стилістика амфороподібної посудини з Оланешт 1/15 (рис. 14: 25) схожа з посудом середньонімецької групи КШК. Шнурові традиції простежуються в оформленні амфорок Градешка I, 5/1 (рис. 14: 22), Михайлівка 3/6 (рис. 14: 23), Нікольське 16/16 (рис. 14: 24). Амфорка з Градешки I, 5/1 та фрагмент амфорки з Курчі 1/6 мали теракотовий колір та лощіння; їх форма й оформлення

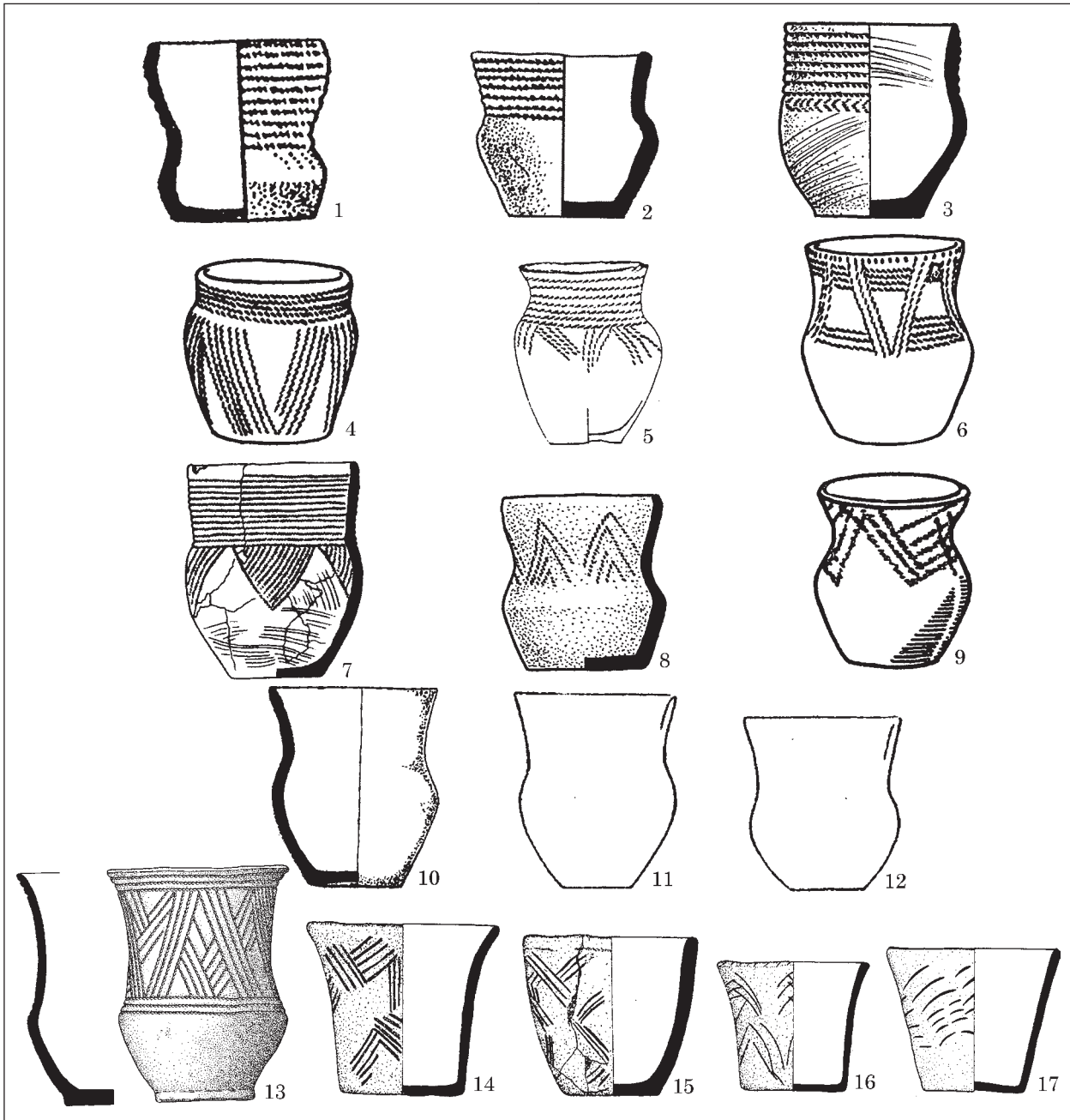

Рис. 13. Кубки і кубовидний посуд буджацької культури (1—12) та культур шнурової кераміки Німеччини (13) і Данії (14—17): 1 — Мирне 1/12; 2 — Бутор 3/9; 3 — Трапівка 6/20; 4 — Баштанівка 7/21; 5 — Курчі 3/9; 6 — Баштанівка 7/12; 7 — Холодна балка 1/13; 8 — Трапівка 4/5; 9 — Єфімовка 9/17; 10 — Городне III, 1/16; 11 — Яськи 5/24; 12 — Біляївка 1/32; 13 — Taubertal; 14, 15 — Kongehøjem; 15 — Tottrup; 17 — Skivum. 1, 11, 12 — Алексеева 1992; 2 — Синика, Разумов, Тельнов 2013; 3, 8 — Субботин и др. 1995b; 4, 6, 9 — Шмаглий, Черняков 1970; 5 — Тоцев 1992; 10 — Субботин та ін. 1984; 13 — Dresely 2004; 14—17 — Hübner 2005

поверхні можна порівняти з центральноєвропейськими екземплярами.

Амфороподібна посуда з поховання Пуркарь 1/28 (рис. 14: 21) схожа з екземпляром з пізньошнурового поховання Вікторів, курган 8 (Machnik 1960 s. 69—72). У свою чергу, він проявляє схожість з посудом з території Середньої Німеччини, комплекс Abtsbessingen, який датується в діапазоні 2600—2500 BC: KI-4139, 3960 ± 85 bp (Dresely, Müller 2001, S. 310, Abb. 17). Отже, цілком прийнятною датою для

знахідки з Пуркарь є середина III тис. до н. е. або дещо пізніше. Й. Батора виділив поховання з ямними рисами в Середній Європі, на території сучасних Чехії, Словаччини, східної Німеччини і Польщі (рис. 15). Але ці поховання (близько двох десятків) не становлять єдину культурну групу і знайдені в могильниках різних культур — КШК, культури дзвоноподібних кубків, Нітра, Унецицька (Bátora 2006, s. 190).

Таким чином, можна дійти висновку щодо деяких паралелей між керамічними комплек-

Рис. 14. Амфори (1—20) і амфоровидний посуд (21—25) з поховань буджацької культури, що мають паралелі в культурах шнурової кераміки: 1 — Гура-Галбене 2/5; 2 — Оланешть 14/1; 3 — Бурсучень 1/19; 4 — Бурсучен 1/14; 5, 9 — Градешка I, 5/11; 6 — Каушани 1/4; 7 — Каушани 1/18; 8 — Єфімовка 10/7; 10 — Острівне 2/12; 11 — Яські 5/26; 12 — Білолісся, к. 1, насип; 13 — Городне III, к. 1, насип; 14 — Яблona 1/1; 15 — Трапівка, к.1, насип; 16 — Тараклія 10/19; 17 — Казаклія 3/13; 18 — Саретень 2/10; 19 — Кам'янка 6/18; 20 — Кам'янка 3/13; 21 — Пуркарь 1/28; 22 — Градешка I, 5/1; 23 — Михайлівка 3/6; 24 — Нікольське 16/16; 25 — Оланешть 1/15. 1 — Дергачев 1973; 2, 21, 25 — Яровой 1990; 3, 4 — Яровой 1985; 5, 9, 22 — Субботин та ін. 1995а; 6, 7 — Чеботаренко та ін. 1989; 8 — Шмаглий, Черняков 1985; 10, 11 — Алексеева 1992; 12, 15 — Субботин та ін. 1995b; 13 — Субботин та ін. 1984; 14 — Яровой 1983; 16 — Агульников 2002; 17 — Агульников 2008; 18 — Levitkii et al. 1996; 19, 20 — Манзура та ін. 1992; 22 — Субботин и др. 1995а; 23 — Субботин 2000; 24 — Агульников, Сава 2004

сами КШК і буджацької культури. Наслідування, запозичення та імітації в буджацькій кераміці відображають наявність певних зв'язків й імпульсів з боку культур шнурової кераміки.

Технологія виготовлення та оформлення частини амфор, знайдених в Північно-Західному Причорномор'ї (глина, обробка поверхні, додаткові ручки) аналогічні тим, що є на «буджа-

Рис. 15. Локалізація центральноевропейських поховальних пам'яток з елементами ямної культури. Bátona 2006

цьких банках» і амфороподібних посудинах,) вказують на синкретизм, прояв місцевих традицій та КШК.

Крім кераміки, є й інший інвентар, що відображає зв'язки з КШК. Це деякі кам'яні шліфовані сокири — Березино 1/2 (рис. 16: 11), Слободзія 1/19 (рис. 16: 12)¹. Зазвичай, дослідники Північно-Західного Причорномор'я відносили до шнурових культур всі знахідки сокир з буджацьких поховань, що, скоріш за все, не відповідає дійсності. Крем'яні сокири-тесла з території Північно-Західного Причорномор'я (рис. 16: 1—10) достатньо чітко не диференціюються, їх можна приблизно відносити і до КША, і до КШК (Szmyt 2000). Але С. М. Разумов все ж пов'язує їх походження з культурами шнурової кераміки (Разумов 2010). Вектор зв'язку в обох випадках той самий.

Контакти і зв'язки з культурами шнурової кераміки на пізньому етапі. У другій половині III тис. до н. е., як і раніше, тривають зв'язки з культурами шнурової кераміки (рис. 12). Виділяється два поховання, де представлені набори зброї КШК: Пуркарь 1/38 і Алкалія 33/3 (рис. 17). Вважають, що перше з них (рис. 17: 1) є свідченням тісних контактів шнурової і ямної (в даному випадку — буджацької) культур пізнього етапу (Клочко 2006, с. 67). У другому похованні (рис. 17: 2) набір зброї також можна вважати пізньошнуровим, хоча кременева сокира дещо коротша за шнурові типи, а булава з чорного діориту має схожість з катакомбними (Клочко 2006, с. 70). Всі види зброї, знайдені в буджацьких похованнях, в основно-

му концентруються в Нижньому Подністров'ї та в приморській частині Буджаку. Можна пояснювати появу зброї в похованнях буджацької культури на її пізньому етапі по-різному — і напругою, що виникла у відносинах між різними групами населення, і запозиченням такого звичаю з середовища КШК, контакти з якою досить виражені.

Оформлення кераміки в деяких випадках також може вказувати на зв'язок буджацької культури і КШК. Запозичення «чужих» орнаментальних композицій і перенесення їх на традиційну кераміку відомі в різних культурах епохи бронзи. На Балканах зафіксовано й інший варіант сприйняття іншопольових традицій в оформленні посуду — зміна техніки нанесення орнаменту при збереженні колишніх орнаментальних схем (Катинчаров 1987, с. 173).

Деякі подібні запозичення можна знайти і на кераміці буджацької культури. Так, мотив у вигляді заштрихованих трикутників — Семенівка 8/18 (рис. 18: 1) подібний орнаменту посуду в Середній Німеччині — район Галле-Заале (рис. 18: 13), а також в Богемії (рис. 18: 23), хоча поодинокі випадки знахідок посуду з подібним орнаментом (але інших форм) зафіксовані на Сокальському кряжі (рис. 18: 25, 26), де вони є імпортом (Маснік 2009).

Подібна стилістика в оформленні деяких кубків Середньої Німеччини (Matthias 1982, Taf. 54: 10; 109: 6) і Північно-Західного Причорномор'я, зокрема посудини з Холодної балки 1/13 (рис. 13: 7), де горизонтальні відбитки шнура (спіраллю) розташовані на вінчику, а заштриховані трикутники вершинами

1. Дякую доктору В. І. Клочку за їх визначення.

Рис. 16. Крем'яні і кам'яні сокири, що мають паралелі в культурах шнурової кераміки (з поховань буджацької культури): 1 — Григорівка 1/10; 2 — Пуркарь 1/4; 3 — Семенівка 8/13; 4 — Холмське 5/14; 5 — Маяки 9/1; 6 — Гаваноасе 9/2; 7 — Олександрівка 1/16; 8 — Алкалія 33/3; 9 — Рошкани 1/13; 10 — Нікольське 11/7; 11 — Березино 1/2; 12 — Слободзія 1/19. 1—10 — Субботин 2003; 11 — Алексеева 1992; 12 — Агульников, Сава 2004

вниз — на тулубі. На думку П. Влодарчака, вплив пізніх культур кола КШК простежується на кубках з Курчі 3/9 (рис. 13: 5), Баштанівки 7/12 (рис. 13: 6), Сфимівки 9/17 (рис. 13: 9). На місцеве виробництво цих кубків вказують не тільки форма посудин, але й спотворення орнаментальних схем, порушення ритміки орнаменту, розчленування горизонтального фризу зигзагом. Але такі порушення стандартів зустрічаються саме на периферії КШК. Наприклад, подібні «нестандартні» мотиви з порушенням орнаментального ритму зафіксовані

на кубку, що походить з крайньої західної території КШК — з південного заходу Німеччини, в ареалі р. Таубер (рис. 13: 13), з Данії (рис. 13: 14—17). Кубкоподібна посудина з поховання Баштанівка 7/21 (рис. 13: 4), прикрашена горизонтальними відбитками шнура по вінчику і подовженим зигзагом по тулубу, також має, на думку П. Влодарчака, паралелі в орнаментатії кубків пізньої групи КШК Німеччини (Matthias 1982, Taf. 29: 7).

У буджацькій культурі зафіксовані різні варіанти нанесення шнурового орнаменту на

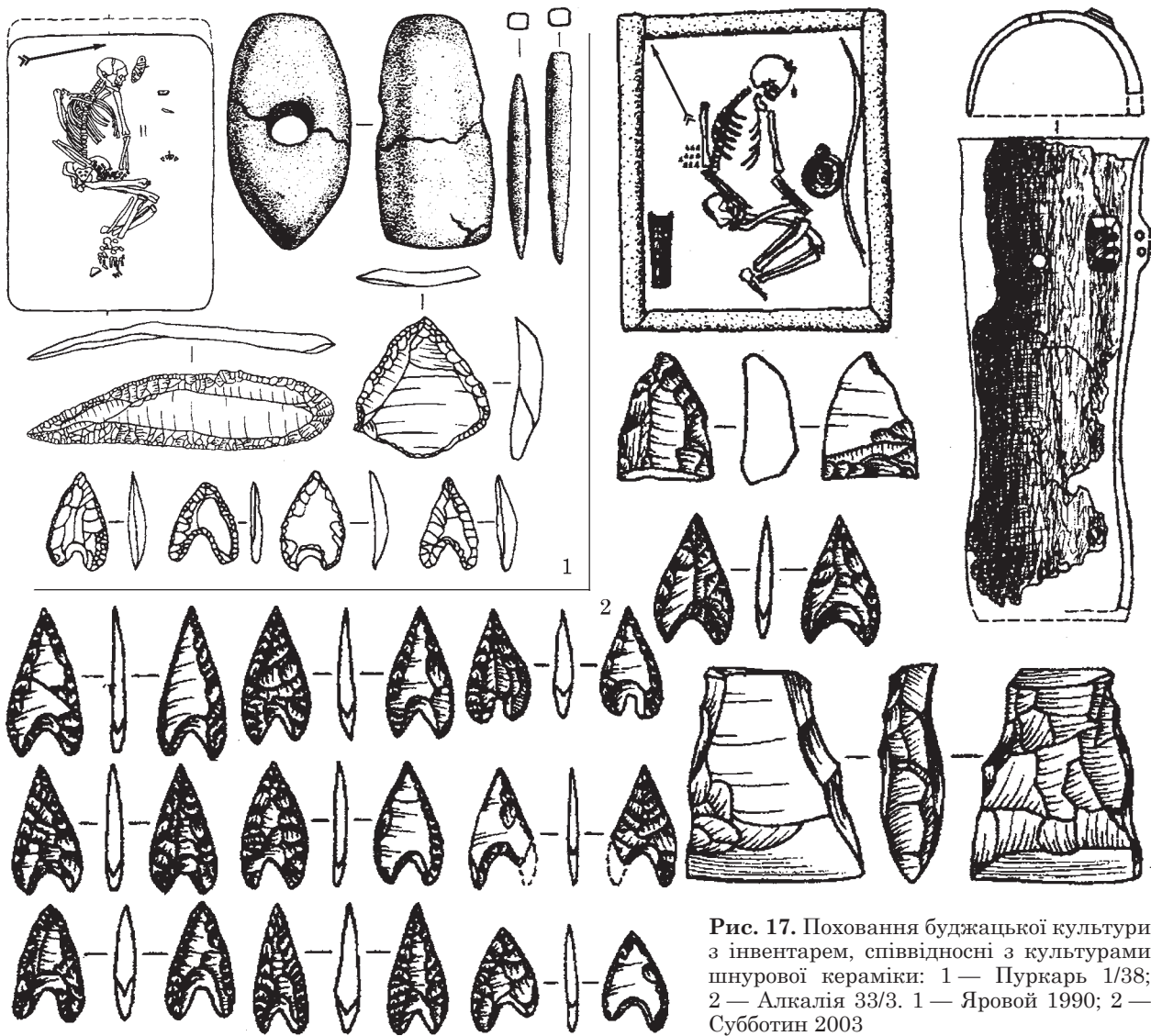

Рис. 17. Поховання буджацької культури з інвентарем, співвідносні з культурами шнурової кераміки: 1 — Пуркарь 1/38; 2 — Алкалія 33/3. 1 — Яровой 1990; 2 — Субботин 2003

поверхню посуду: навколо вінчика у вигляді спіралі (рис. 19: 1), одинарним шнуром (рис. 19: 2), потрійним шнуром або тасьмою (рис. 19: 3—5). Перший і третій варіанти знаходять аналогії в оформленні кераміки Центральної Німеччини (рис. 19: 6—10). Деякі дослідники припускали появу шнурового орнаменту на кераміці буджацької культури під впливом катакомбних культур. Але на катакомбному посуді Північно-Західного Причорномор'я і Буго-Дніпровського межиріччя переважає прокреслений орнамент, тому технологія нанесення орнаменту на деяких посудинах все ж може бути пов'язана з впливом КШК.

П. Влодарчак реконструював так званий Дунайський шлях просування ямних племен на захід (Włodarczak 2010). Маршрути руху в Альфельд можна відновити, спираючись на археологічні знахідки, із залученням для зіставлень письмових джерел та історичних даних більш пізніх епох, наприклад, про просування середньовічних кочовиків в Паннонію. Печеніги та половці освоїли три шляхи з південноруського

степу в Середньоевропейську рівнину, в Угорщину: перший — через Залізні ворота, другий — через Південні Карпати по верхів'ях річок Олт, Муреш і Сомеш, третій — з верхів'їв Серету та Пруту на Тису (Расовский 1933 с. 3). Перші два шляхи пов'язані з переправою через річку Прут, третій шлях не вимагає подолання великих водних перешкод. В. А. Дергачов вважає, що в Середнє і Верхнє Потисся ямні племена потрапляли Сучавською високогірною дорогою, що проходить на півночі Трансильванії (Дергачев 1986, с. 81). Х. Чугудян реконструює просування ямних племен в Трансильванію по річках Муреш і Сомеш (Ciugudean 2011, р. 29—30). Але напрямок зв'язків по Дунаю або крізь Карпатську улоговину не був єдиним у взаєминах буджацької культури та КШК. Можна говорити і про рух на північ (північний захід). Знахідки амфор, схожих зі шнуровими, на півночі Республіки Молдова позначають північний напрямок контактів, уздовж Прута і Дністра. Дослідниками відзначається Дністровський шлях (Klochko, Koško 2009 р. 300),

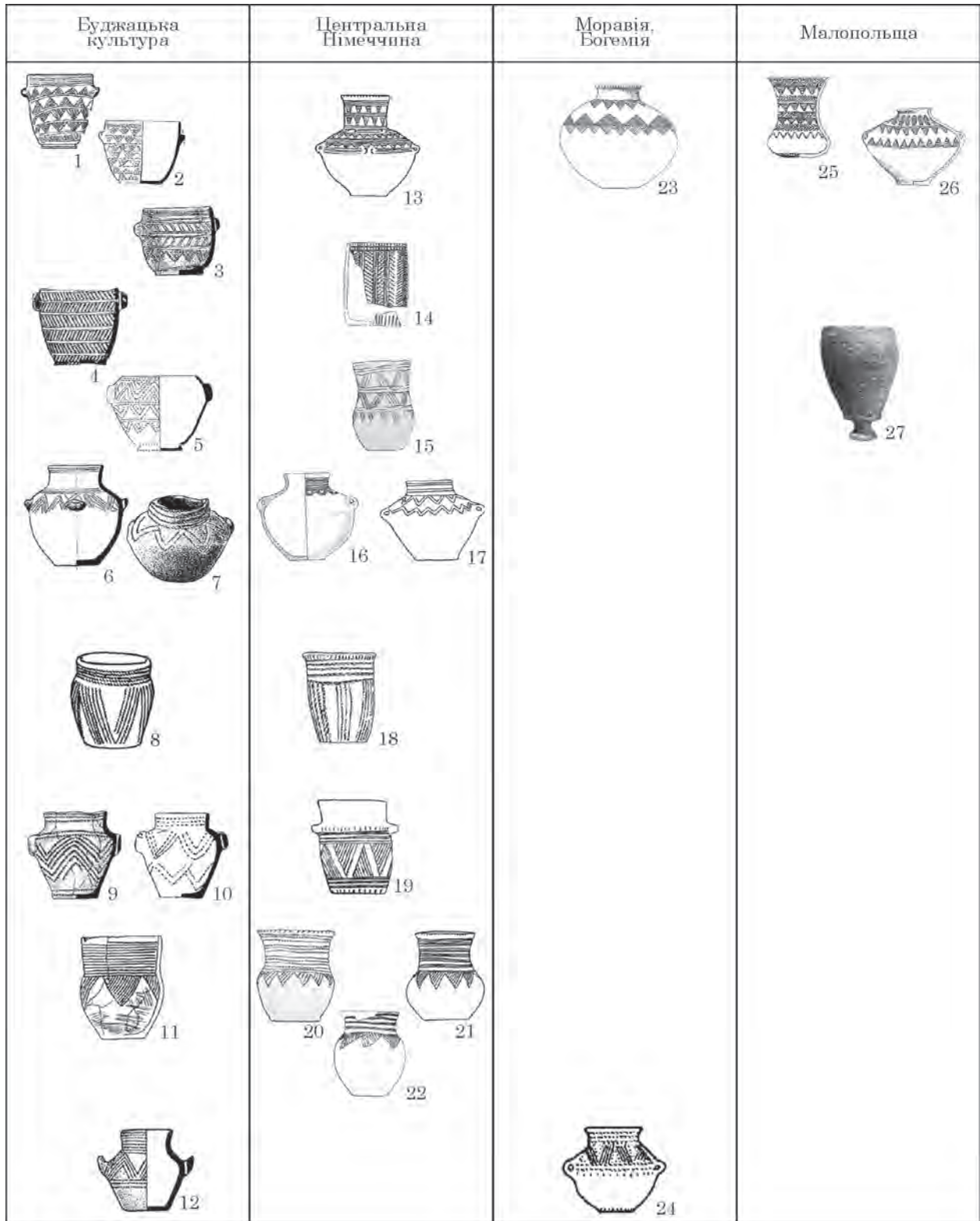

Рис. 18. Орнаментальні схеми на кераміці буджацької культури і культур шнурової кераміки: 1 — Семенівка 8/18; 2 — Погреба 4/4; 3 — Григорівка 1/12; 4 — Пуркар 1/23; 5 — Нагірне 14/15; 6 — Градешка I, 5/1; 7 — Білолісся, к. 1, насип; 8 — Баштанівка 1/21; 9 — Оланешть 1/15; 10 — Плавні 5/3; 11 — Холодна Балка 1/13; 12 — Михайлівка 3/6; 13 — Saalegebiet; 14 — Gleina; 15 — Schftstadt; 16 — Pritzen; 17 — Wurtzen—Deuben; 18 — Gorsleben; 20 — Schotterey; 21 — Keuschberg; 22 — Mockerling; 23 — Marefy 1/1; 24 — Praha—Vinohrady; 25 — Werszczyca st. 1/12; 26 — Klekacz, st. 10, 1/1; 27 — Złota «Grodzisko B». 1 — Субботин 1985; 2 — Тоцев 1987; 3 — Субботин 1982; 4, 9 — Яровой 1990; 5 — Тоцев 1992; 6 — Субботин и др. 1995а; 7 — Субботин та ін. 1995b; 8 — Шмаглий, Черняков 1970; 10 — Андрух та ін. 1985; 11 — Петренко 2010; 12 — Субботин 2000; 13, 24 — Buchvaldek 1966; 15, 18, 19, 20, 21, 22 — Matthias 1982; 14 — Witkowska 2006; 16 — Wetzels 1990; 17 — Matthias 1969; 23 — Šebela 1999; 25, 26 — Machnik 2009; 27 — Krzak 1961.

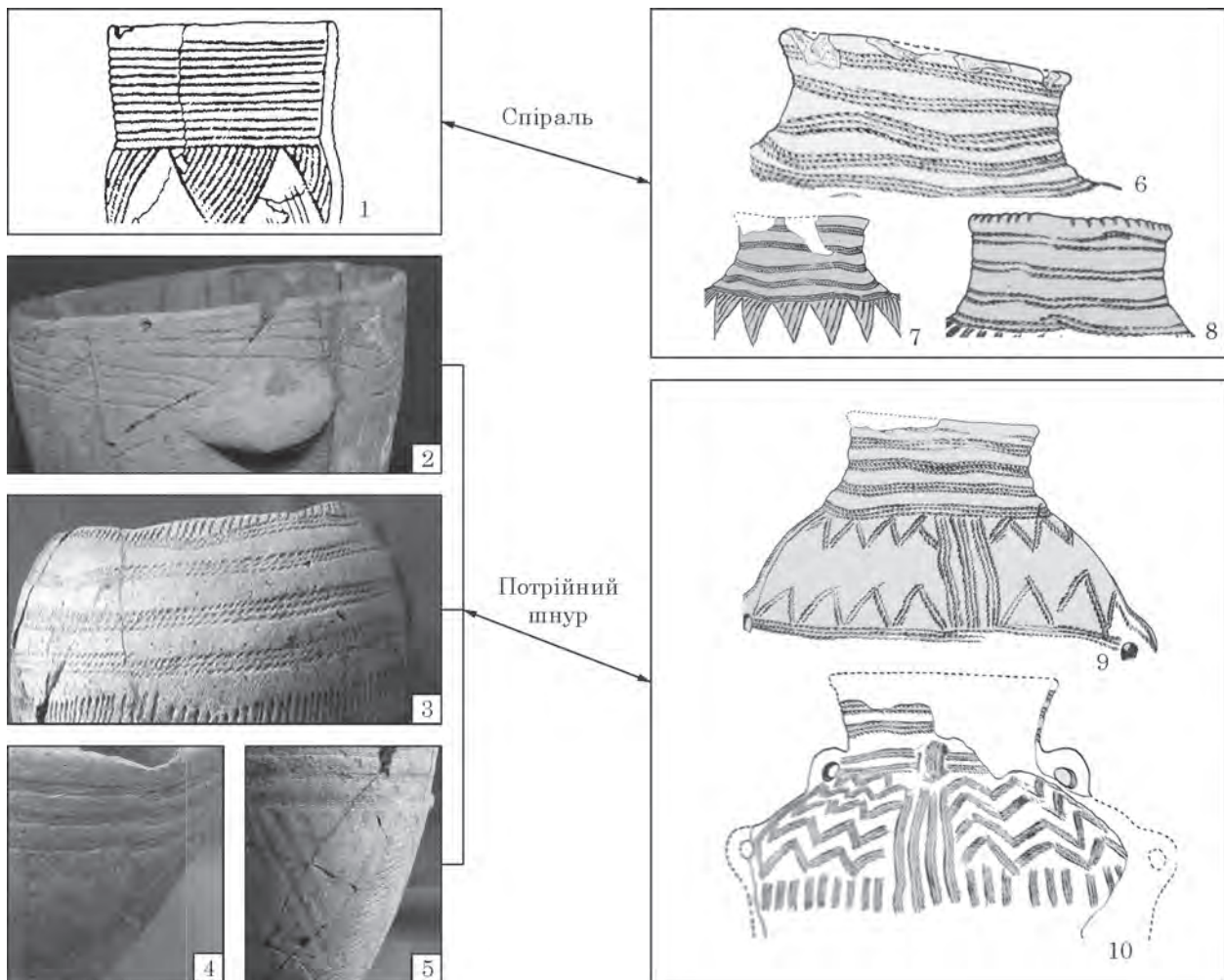

Рис. 19. Варіанти техніки нанесення шнурового орнаменту: 1—5 — буджацька культура; 6—10 — КШК Центральної Німеччини (Галле-Заале). 1 — Петренко 2010; 2—4 — фонди Одеського археологічного музею, фото автора; 6—10 — Matthias 1982

Ймовірно, він також зв'язував буджацьку культуру і КШК. Відомо поховання на р. Сян, що поєднує в собі риси КШК, ямні і катакомбні (Косько, Клочко, Ольшевський 2012). У цьому контексті цікавими є знахідки в ямних похованнях в Середньому Подністров'ї (Вінницька обл.)¹. Так, в курганному могильнику біля с. Пороги знайдені амфори різного вигляду — як округлої форми, характерної для ранніх типів КШК (Пороги 2/6), так і витягнутих пропорцій, з розчленованим наліпним валиком біля вінчика (Пороги 1/8). Унікальною є ручка амфори зі Слободи Піддеської, що досить схематично нагадує букраній. У похованні Писарівка 6/2 у Вінницькій обл. на Дністрі, відома й знахідка дерев'яного візка (Загоруйко та ін. 1993). Ймовірно, його поява також може бути пов'язаною з просуванням буджацького населення з Північно-Західного Причорномор'я в північному напрямку, по Дністру. Ми вважаємо, що Дністровський шлях пов'язував населення пізнього енеоліту — ранньої бронзової доби

1. Дякую за інформацію С. М. Разумову.

Північно-Західного Причорномор'я не тільки з Сокальською грядкою, але й з Малопольщею, де в керамічному комплексі культури Злата відомий посуд, що можна зіставити з керамікою усатівської культури (Włodarczak 2008, p. 520). Імовірно, через Малопольщу та вздовж північних схилів Карпат населення буджацької культури також просувалось на захід, в Центральну Європу. Про існування таких зв'язків свідчать нечисленні ямні поховання в центрально-європейському ареалі (рис. 15), схожість окремих форм посуду та орнаментальних мотивів (рис. 11: 12, 18—20).

Можливість використання такого шляху підтверджують писемні джерела нового часу. Наприкінці XIX ст. з швейцарського міста Вевер в Нижнє Подністров'я переселилася група селян-виноробів, які заснували поселення Шабо (Білгород-Дністровський р-н Одеської обл.). Тридцять осіб (включаючи жінок, дітей), в супроводі домашньої худоби, приїхали на восьми возах, запряжених волами і кіньми; з собою вони привезли саджанці винограду. Їх маршрут проходив через міста Санкт-Галлен, Мюнхен, Ві-

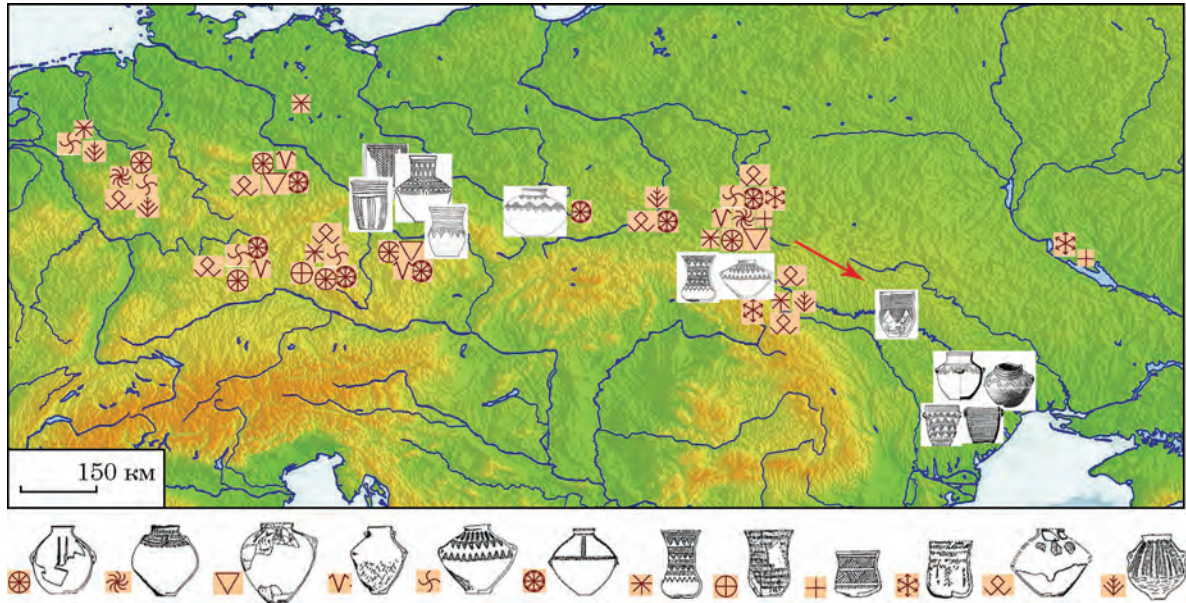

Рис. 20. Розподіл деяких типів орнаменту в Центральній Європі та інших регіонах. Маснїк 2009, з доповненнями автора

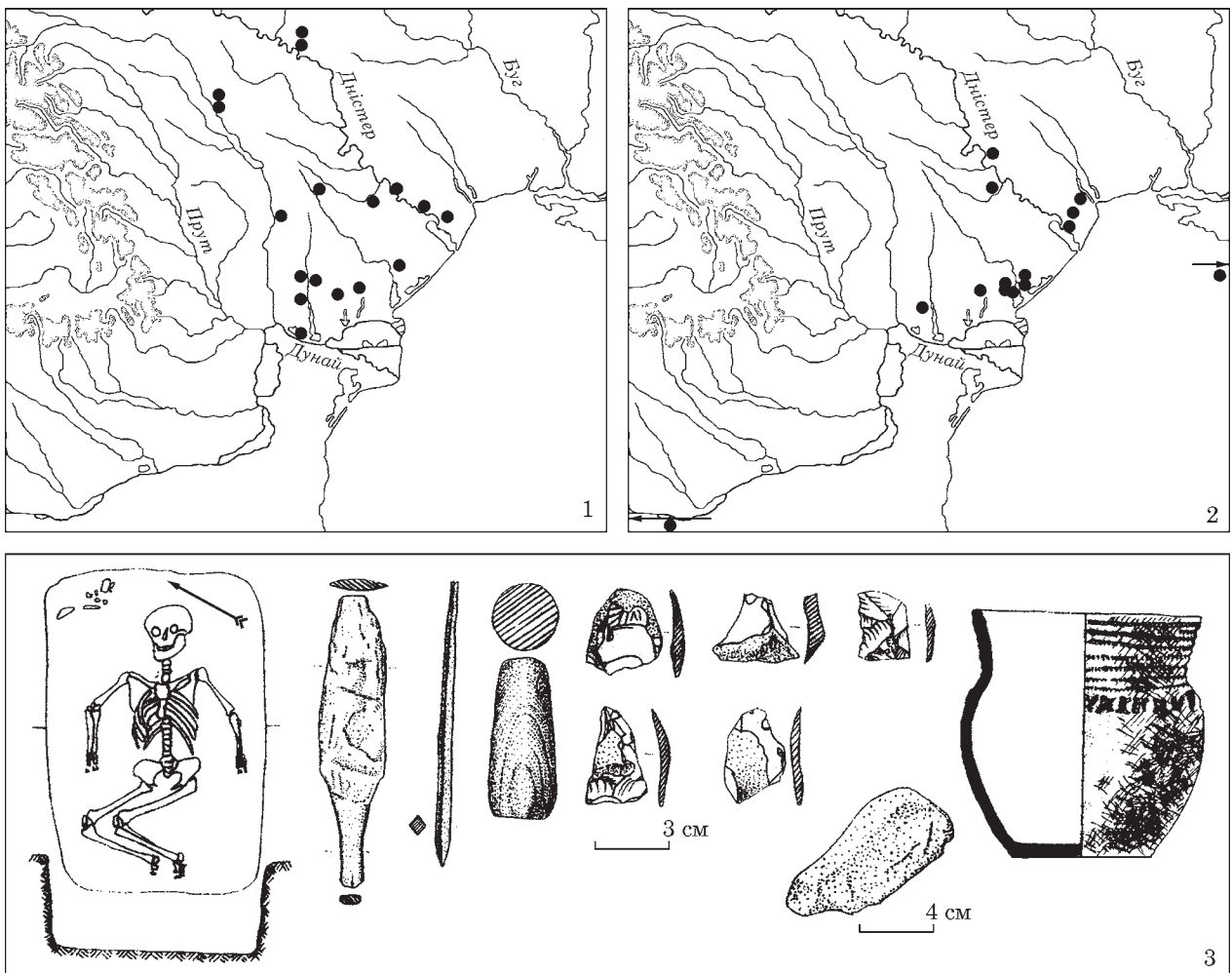

Рис. 21. Амфори та кубки в похованнях буджацької культури і ямної культури Криму: 1 — карта поширення амфор; 2 — карта поширення кубків, що мають паралелі в КШК; 3 — поховання Істочне 12/5 (Крим). З — Генинг, Корпусова 1989

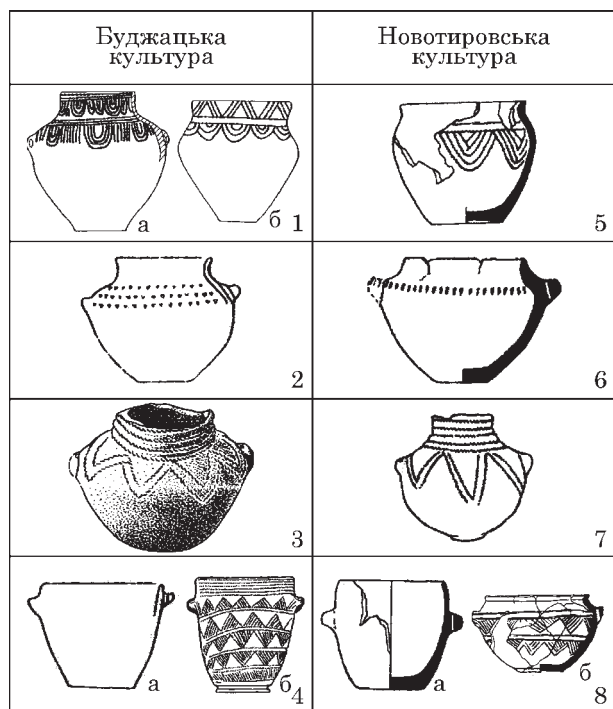

Рис. 22. Зіставлення буджацької та новотирівської кераміки: 1а — Корпач 2/7; 1б — Орхей 1/3; 2 — Єфімівка 2/14; 3 — Білолісся, к. 1 насип; 4а — Коржове 2/13; 4б — Семенівка 8/18; 5 — Брюховецька II, 6/15; 6 — Брюховецька II, 6/15; 7 — Усть-Лабінська, к. 1; 8а — Овальний, п. 38; 8б — Лебеді I, 2/120. 1а — Яровой 1985; 1б — Попович 2008; 2 — Шмаглий, Черняков 1985; 3 — Субботин и др. 1995б; 4а — Борзизяк и др. 1983; 4б — Субботин 1985; 5—8 — Гей 2000)

день, далі на південь від Кракова на Лемберг (Львів), потім через Кишинів — на узбережжя Дністровського лиману, в район майбутнього поселення Шабо. Відстань 2649 км переселенці подолали за 3 місяці і 10 днів¹.

Ми вже відмічали думку Я. Махника щодо блокування населенням КША можливості поширення і пересування культур з Центральної Європи в Причорноморський Степ і навпаки; контакти між ними стали можливі лише після занепаду КША в другій половині III тис. до н. е. (Махник 1979, р. 60). Але порівняльний аналіз кераміки та радіовуглецеві дати деяких комплексів вказують на досить ранні зв'язки буджацької культури з КШК, яким не перешкоджали заселені території в Прикарпатті. Це підтверджують ранні типи кубків і амфор, знайдені в Північно-Західному Причорномор'ї, а також на північ від нього, маркуючи шляхи, які зв'язували буджацьку культуру з культурами центральноєвропейського кола.

Здавалося б, цим висновком суперечить факт майже повної відсутності ямних поховань у Верхньому Подністров'ї та Малопольщі. Але етнологам відомі звичаї табування

поховань на чужих територіях (наявність ворожих богів, чужих предків, інші причини). Другим аспектом є більш слабка вивченість території в порівнянні із степовою зоною. Все ж, як показують пам'ятки Карпато-Балканського регіону, ямне населення було відкрите до культурного діалогу і могло сприймати культурні традиції місцевого населення на нових територіях.

Частина амфор пізнього етапу буджацької культури виявляє схожість з культурами Карпатського басейну. Так, з культурою Мако — Косиги — Чака можна зіставити амфори з Кам'янки 3/13, 6/18 та деякі інші. У цьому контексті цікаво зіставити амфору з поселення Батонья в Угорщині (Vollman 2009, s. 284, Taf. 2: 12) з амфорою з Кам'янки 3/13 на півночі Республіки Молдова (рис. 14: 20). Обидві амфори мають додатковий наліп (крім двох петлеподібних ручок), але в Батонья він розташований на горлі амфори, а в Кам'янці — на її тубубі; в останньому випадку він має вигляд типової ручки з вертикальним наскрізним отвором, який відомий на буджацьких банках і амфорках. Амфора з Саратен 2/10 (рис. 14: 18) схожа з аналогічними посудинами культури Шомодьвар — Вінковці (Kalicz-Schreiber 1989, s. 281, Abb. 3: 16).

Г. М. Тощев обґрунтував тезу про те, що за доби бронзи Крим був транзитною територією, що зв'язала Причорноморський степ з Передкавказзям (Тощев 2007, с. 8). Відзначимо й поширення буджацьких традицій на схід (Іванова, Тощев 2015). У цьому контексті привертає увагу поховання Істочне 12/5 (рис. 21: 3) з кубком шнурового вигляду (Генинг, Корпусова 1989: 33), аналогії якому є в Північно-Західному Причорномор'ї. Звернемо увагу на деяку кераміку з ямних поховань Криму, також схожу з буджацькою (Тощев 2007, с. 43, рис. 13: 10; 44, рис. 14: 1; 45, рис. 15: 7 та ін.). А. В. Ніколова, аналізуючи ямну кераміку степової України, вказує на досить виражену ступінь подібності між Північно-Західним Причорномор'ям, півднем Херсонської області, Кримом (Ніколова, Мамчич 1997). І не випадковим на тлі її спостережень виглядає поширення на цих територіях єдиного антропологічного типу (Круц 1997, с. 381) при досить строкатій картині антропологічного складу населення ямної культурно-історичної області в цілому (Круц 1997, с. 380—383; Шишлина 2007, с. 121—122). Ще одним штрихом до картини західних і східних зв'язків буджацької культури і її можливого статусу як «передавального середовища» різних культурних традицій є деякі посудини новотирівської культури, що мають аналогії в Північно-Західному Причорномор'ї (Гей 2000). Цікаво, що «еталони для співставлення» з буджацьких поховань (рис. 22) мають, в свою чергу, паралелі в центральноєвропейських культурах — КША і КШК. Ці факти є додатковим підтвердженням

1. Інформацію отримано в Музеї культури вина смт Шабо Одеської обл.

ролі буджацького населення в трансфері іншопольських традицій.

Висновки. Особливістю історико-культурного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в кінці IV—III тис. до н. е. є взаємовідносини його населення з іншопольським оточенням. В першу чергу це стосується буджацької культури, яка є складовою частиною ямної культурно-історичної області. Саме в її матеріальному комплексі найбільш виражені зв'язки з культурами Карпато-Подунав'я та культурами шнурової кераміки, а також з культурою кулястих амфор. Контакти проявляються в двох аспектах: по-перше, це імпорт, наслідування і паралелі в кераміці буджацької культури, по-друге — наявність ямних поховань на інших територіях. Досить несподіваним виглядає схожість деяких форм посуду та елементів його оформлення з центральноєвропейськими групами культури шнурової кераміки. Аналіз матеріальної культури буджацького населення дозволяє припустити встановлення контактів з колом шнурових культур вже в першій половині III тис. до н. е.

Подяки. Хочу подякувати професору Я. Махнику (Університет м. Жешув), професору А. Коську (Університет ім. Адама Міцкевича, м. Познань), професору М. Шміт (Археологічний музей, м. Познань), доктору П. Влодарчаку (Інститут археології і етнології Польської Академії Наук, м. Краків), професору В. Клочку (НаУКМА, м. Київ) за консультації під час роботи над статтею.

ЛІТЕРАТУРА

- Агульников, С. М. 2002. Погребения «аристократии» ямной культуры из кургана 10 у пос. Тараклия. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Северное Причерноморье от энеолита до античности*. Тирасполь: ПГУ, с. 88-99.
- Агульников, С. М. 2008. Археологическое наследие Буджака. *Revista de Etnologie și Culturologie*, 3, с. 227-244.
- Агульников, С., Сава, Е. 2004. *Исследование курганов на левобережье Днестра*. Кишинэу: СЕР USM.
- Алексеева, И. Л. 1992. *Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка.
- Андрух, С. И., Добролюбовский, А. О., Тощев, Г. Н. 1985. *Курганы у с. Плавни в низовьях Дуная*. Москва. Депонировано в ИНИОН АН СССР 13.06.85, № 21110.
- Борзьяк, И. А., Манзура, И. В., Левицкий, О. Г. 1983. Коржевские курганы. *Археологические исследования в Молдавии в 1979—1980 гг.* Кишинев: Штиинца, с. 3-27.
- Гей, А. Н. 2000. *Новотиторьевская культура*. Москва: Новый сад.
- Генинг, В. В., Корпусова, В. Н. 1989. *Археологические памятники Крымского Присивашья. Курганы у с. Источное и с. Болотное*. Киев: Институт зоологии.

Дворянинов, С. А., Петренко, В. Г., Рычков, Н. А. 1981. К изучению ориентировки ямных погребений. В: Станко, В. Н. (ред.). *Древности Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 22-38.

Дергачев В. А. 1973. *Памятники эпохи бронзы*. Кишинев: Штиинца. Археологическая карта Молдавии, 3.

Дергачев, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*. Кишинев: Штиинца.

Загоруйко, В. Т., Лотоцька, Т. В., Потупчик, М. В., Потупчик, М. Є. 1993. Поховання ямної культури біля с. Писарівка. *Подільська старовина*, 1, с. 108-125.

Іванова, С. В. 2013. Культурно-исторические контакты населения Северо-Западного Причерноморья в раннем бронзовом веке: Запад—Восток. *Stratum plus*, 2, с. 199-258.

Іванова, С. В., Петренко, В. Г. Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: ОГТ.

Іванова, С. В. Островерхов, А. О., Савельев, О. К. 2012. *Очерки истории и археологии Днестро-Бугского междуречья*. Киев: КНТ.

Іванова, С. В., Тощев, Г. Н. 2015. «Буджакские банки» как маркеры: транскультурный и трансрегиональный аспект. *Старожитності степового Причорномор'я та Криму*, XVIII, с. 17-36

Іванова, С. В. Савельев, О. К. 2011. Курган біля с. Сичавка Одеської області. *Археологія*, 3, с. 70-82.

Йованович, Б. 1994. Энеолитическое серебро Балкан и Северо-Понтийского региона. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов V тыс. до н. э. — V в. н. э.* Материалы международной археологической конференции, 10—14 октября 1994 г; Тирасполь: ПГУ, с. 41-42.

Каменский, А. Г. 1990. Результаты спектрального и металлографического исследований металлических предметов из памятников эпохи бронзы с территории Молдовы. В: Яровой, Е. В. *Курганы энеолита — эпохи бронзы Нижнего Поднестровья*. Кишинев: Штиинца, с. 247-258.

Катинчаров, Р. 1987. Ранний бронзовый век Фракии и его культурные связи и взаимоотношения с соседними областями. В: Пицхелаури, К. Н., Черных, Е. Н. (ред.). *Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии*, Тбилиси: Мениереба, с. 168-175.

Клейн Л. С. 1975. Рецензия на: Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. *Советская археология*, 1, с. 297-304.

Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України*. Київ: АртЕк.

Косько, О., Клочко, В. І., Ольшевський, А. 2012. Ритуальний об'єкт населення Причорноморської культурної спільноти доби ранньої бронзи на р. Сян. *Археологія*, 2, с. 67-75.

Круц, С. І. 1997. Антропологічний склад населення. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. Київ: Наукова думка, 1: Первісне суспільство, с. 374-383.

Манзура, И. В., Клочко, Е. О., Савва, Е. Н. 1992. *Каменские курганы*. Кишинев: Штиинца.

Мерперт, Н. Я. 1974. *Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья*. Москва: Наука.

Мерперт, Н. Я. 1982. Энеолит юга СССР и евразийские степи. Энеолит СССР. *Археология СССР*, 3, с. 321-331.

Николова, А. В. 1992. *Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины*. Автореферат диссертации к. и. н. Киев: ИА НАНУ.

- Ніколова, А. В., Мамчич, Т. І. 1997. До методики класифікації посуду ямної культури. *Археологія*, 3, с. 101-115.
- Петренко, В. Г. 2010. Курган епохи палеометалла на побережжє Хаджибейського лимана. *Матеріали по археології Северного Причорномор'я*, 11, с. 303-368.
- Попович, С. 2008. Исследования кургана у с. Орхей. *Revista Archaeologica*, IV, 1, с. 93-99.
- Разумов, С. М. 2010. *Крем'яні вироби населення Надчорномор'я доби ранньої та середньої бронзи (за матеріалами поховань)*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ: ІА НАНУ.
- Разумов, С. Н., Лысенко, С. Д., Синика, В. С., Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А. 2013. Курганы эпохи бронзы могильника у с. Глиное на левобережжє Нижнего Днестра. *Stratum plus*, 2, с. 297-340.
- Расовский, Д. А. 1933. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. *Seminarium Kondakovianum*, VI, с. 82-142.
- Рычков, Н. А. 1990. *Этническая характеристика населения ямной культуры Северного Причерноморья*. Автореферат диссертации к. и. н. Киев: ИА НАНУ.
- Синика, В. С., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П. 2013. *Курганы у с. Буторы*. Тирасполь: ПГУ.
- Субботин, Л. В. 1982. Два кургана эпохи бронзы в Буго-Днестровском междуречье. В: Гудкова, А. В. (ред.). *Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 100-110.
- Субботин, Л. В. 1985. Семёновский могильник эпохи энеолита—бронзы. В: Станко, В. Н. (ред.). *Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 45-95.
- Субботин, Л. В. 2000. Северо-Западное Причерноморье в эпоху ранней и средней бронзы. *Stratum plus*, 2, с. 350-387.
- Субботин, Л. В. 2003. *Орудия труда, оружие и украшения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Полис.
- Субботин, Л. В., Дзиговский, А. Н., Майоров, В. Н. 1984. Охранные раскопки у с. Огородное. В: Станко, В. Н. (ред.). *Северное Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 104-112.
- Субботин, Л. В., Добролюбовский, А. О., Тощев, Г. Н. 1995а. Памятники эпохи бронзы курганного могильника Градешка. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, V, с. 109-126.
- Субботин, Л. В., Островерхов, А. С., Дзиговский, А. Н. 1995б. *Археологические древности Буджакса. Курганы у с. Траповка и Новоселица*. Одесса: Гермес.
- Тощев, Г. Н. 1987. *Средний период бронзового века Юго-Запада СССР*. Москва. Депонировано в ИНИОН АН СССР 19.06.1987, № 29903.
- Тощев, Г. Н. 1992. *Курганы эпохи бронзы междуречья Яллуга и Кагула*. Запорожье: ЗГУ.
- Тощев, Г. Н. 2007. *Крым в эпоху бронзы*. Запорожье: ЗГУ.
- Чеботаренко, Г. Ф., Яровой, Е. В., Тельнов, Н. П. 1989. *Курганы Буджакской степи*. Кишинев: Штиинца.
- Черняков, И. Т. 1979. Культурно-хронологическое своеобразие памятников эпохи бронзы Северо-Западного Причерноморья. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы*. Тезисы докладов конференции: Донецк 3—6 декабря 1979 г. Донецк, с. 8-10.
- Черняков, И. Т., Тощев, Г. Н. 1985. Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная. В: Станко, В. Н. (ред.). *Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 5-31.
- Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1986. *Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант)*. Киев: Наукова думка.
- Шишлина, Н. И. 2007. *Северо-Западный Прикаспий в эпоху бронзы (V—III тыс. до н. э.)*. Москва: ГИМ. Труды Государственного Исторического Музея, 165.
- Шмаглий, Н. М., Черняков, И. Т. 1970. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 6, с. 5-90.
- Шмаглий, Н. М., Черняков, И. Т. 1985. Курганы на левобережжє Нижнего Днестра. В: Станко, В. Н. (ред.). *Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 95-132.
- Яровой, Е. В. 1983. Курган эпохи ранней бронзы у с. Яблона. *Археологические исследования в Молдавии в 1979—1980 гг.*, с. 193-210.
- Яровой, Е. В. 1985. *Древнейшие скотоводческие племена юго-запада СССР (классификация погребального обряда)*. Кишинев: Штиинца.
- Яровой, Е. В. 1990. *Курганы эпохи энеолита—бронзы Нижнего Поднестровья*. Кишинев: Штиинца.
- Bátora, J. 2006. *Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Euróпой v dobe bronzovej*. Bratislava: Petrus.
- Buchvaldek, M. 1958. Hroby se šňůrovou keramikou ze Sulejovic. *Památky archeologické*, 1, s. 15-39.
- Buchvaldek, M. 1966. Die Schnurkeramik in Mitteleuropa — Zur Herausstellung der Fundgruppen und der Frage ihrer gegenseitigen Beziehungen. *Památky archeologické*, 1, S. 126-171.
- Buchvaldek, M. 1997. Die südosteuropäischen Elemente in der Schnurkeramik. In: Becker M.-L. (ed.). *Chronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Eselkamp: Marie Leidorf, S. 181-185.
- Ciugudean, H. 2011. Mounds and Mountains: Burial Rituals in Early Bronze Age Transylvania. In: Berecki, S., Németh, R. E., Rezi, B. (ed.). *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*. Targu Mureş: Mega, p. 21-59.
- Dresely, V. 2004. *Schnurkeramik und schnurkeramiker im Taubertal*. Stuttgart: Konrad Theiss.
- Dresely, V., Müller, J. 2001. Die absolutchronologische Datierung der Schnurkeramik im Tauber- und Mittelbe-Saale-Gebeit. *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*, 1: Die absolute Chronologie im Mitteleuropa 3000—2000 v. Chr., S. 287-318.
- Duffy, P. R. 2010. *Complexity and autonomy in Bronze Age Europe: assessing cultural developments in Eastern Hungary*. PhD thesis. Michigan.
- Harrison, R. J., Heyd, V. 2007. The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: The Example of «Le Petit Chasseur I + II» (Sion, Valais, Switzerland). *Prähistorische Zeitschrift*, 82, 2, s. 129-214.
- Heyd, V. 2011. Yamnaya Groups and Tumuli West of the Black Sea. In: Borgna, E., Müller, J., Celka, S. (ed.) *Ancestral Landscapes: Burial mounds in the Copper and Bronze Ages*. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, p. 529-549.
- Hübner, E. 2005. *Jungneolithische Gräber auf der Jötischen Halbinsel. Typologische und chronologische*

Studien zur Einzelgrabkultur: in 3 Bänden. Kobenhavn: Der Kongelige Nordiske oldskriftselskab.

Ivanova, S. 2013. Connections between the Budzhak Culture and Central European groups of the Corded Ware Culture. *Baltic Pontic Studies*, 18: The Ingul-Donets Early Bronze Civilization as springboard for transmission of Pontic Cultural Patterns to the Baltic Drainage Basin 3200—1750 BC, p. 86-120

Iwanowa, S., Koško, A., Włodarczak, P. 2014. Komponent tradycji kultur ceramiki sznurowej. Amfory w pynocno-zachodnio nadczarnomorskich grobach kultury jamowej. *Archaologia Bimaris*, 6, s. 351-386.

Kalicz-Schreiber, R. 1989. Die älteste Bronzezeit in Nordwestungarn und ihre Beziehungen. *Præhistorica*, XV—XIV, S. 249-255.

Klochko, V., Koško, A. 2009. The societies of Corded Ware Cultures and those of Black Sea steppes (Yamnaya and Catacomb Grave Cultures) in the route network between the Baltic and Black Seas. *Baltic-Pontic Studies*, 14, p. 269-301.

Krzak, Z. 1961. *Materiały do znajomości kultury Zioczej*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Ossoliczkich.

Levitskiy, O., Manzura, I., Demcenco, T. 1996. *Necropola tumulară de la Sărăteni*. București: Vavila Ed-int SRL.

Machnik, J. 1960. Zabytki z kurganiv kultury keramiki sznurowej w Wiktorowie (USSR). *Materiales archeologiczne*, I, s. 69-72.

Machnik, J. 1979. Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru. *Acta Archaeologica Carpathica*, XIX, s. 50-71.

Machnik, J. 1991. *The earliest Bronze Age in the Carpathian Basin*. Bradford: Bradford University.

Machnik, J. 2009. Short and long-distance pastoral journeys along ancient upland routes in Europe in the 3rd Millennium BC. *Baltic-Pontic Studies*, 14, p. 214-222.

Matthias, W. 1969. Die Schnurkeramik im westlichen Mitteldeutschland. In: Behrens, H., Schlette, F. (ed.). *Die neolithischen Bechrkulturen im Gebiet der DDR und ihre europäischen Beziehungen*. Berlin: Landesmuseums, s. 9-29.

Matthias, W. 1982 *Kataloge zur mitteldeutschen Schnurkeramik*. Berlin: Landesmuseums, V.

Šebela L. 1999. *The Corded Ware Culture in Moravia and in the Adjacent Part of Silesia (Catalogue)*. Brno: Archeologický ústav AV ČR.

Simion, G. 1991. O noua cultura de la insepulatul epozii bronzului pe teritoriul Istro-Pontic. *Peuce*, X, I, s. 33-34.

Szmyt, M. 1999 *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2960—2350 BC*. Poznan: Adam Mickiewicz University. *Baltic-Pontic Studies*, 8.

Szmyt, M. 2000. In the Far of Two Worlds. On the Study of Contacts between the Societies of the Globular Amphora and Yamnaya Cultures. In: Kadrow, S. (ed.). *A Turning of Ages* Kraków: IAI PAN, s. 443-466

Szmyt, M., Chernyakov, I. T. 1999. Radiocarbon Chronology of «Akkiembetski Kurgan». A Preliminary Report. *Baltic-Pontic Studies*, 5, p. 196-202.

Vollmann, D. 2009. Der Maky-Kosihy-Čaka-Komplex und die früheste Nagyrév-Kultur an Donau und Theiss. In: Becker, V., Thomas, M. Wolf-Schuler, A. (ed.). *Zeiten — Kulturen — Systeme. Gedenkschrift für Jan Lichardus*. Langenweissbach: Beier & Beran, S. 271-288.

Wetzel, G. 1990. Die Schnurkeramik in der Oberlausitz und Niederlausitz. *Præhistorica*, XIX, s. 43-56.

Witkowska, B. 2006. Corded Ware culture settlements on Central Europe uplands. *Spawozdania archeologiczne*, 58, p. 21-102.

Włodarczak, P. 2008. Kultura ziocza i problem genezy kultury ceramiki sznurowej w Małopolsce In: Bednarczyk, J. (ed.). *Na pograniczu ęwiatyw. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 555-576.

Włodarczak, P. 2010. Dunajski szlak kultury grobyw jamowycha problem genezy kultury ceramiki sznurowej. In: Czopek, S., Kadrow, S. (ed.). *Mente et rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblate*. Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, s. 299-325.

REFERENCES

Agulnikov, S. M. 2002. Pogrebeniya «aristokratii» yamnoy kultury iz kurgana 10 u pos. Tarakliya. In: Yarovoy, E. V. (ed.). *Severnoe Prichernomor'ye ot eneolita do antichnosti*. Tiraspol: PGU, s. 88-99.

Agulnikov, S. M. 2008. Archeologicheskoe nasledie Budzhaka. *Revista de Etnologie și Culturologie*, 3, p. 227-244.

Agulnikov, S., Sava, E. 2004. *Issledovanie kurganov na levoberezh'ye Dnestra*. Kishineu: CEP USM.

Alekseeva, I. L. 1992. *Kurgany epohi paleometalla v Severo-Zapadnom Prichernomor'ye*. Kiev: Naukova dumka.

Andrukh, S. I., Dobrolyubskiy, A. O., Toshev, G. N. 1985. *Kurgany u s. Plavni v nizovyah Dunaya*. Moskva. Deponirovano v INION AN SSSR 13.06.85, N 21110.

Borziyay, I. A. Manzura, I. V., Levitskiy, O. G. 1983. Korzhvskie kurgany. *Arheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1979—1980 gg.*, s. 3-27.

Gey, A. N. 2000. *Novotitorovskaya kultura*. Moskva: Novyye sad.

Gening, V. V., Korpusova, V. N. 1989. *Arheologicheskie pamyatniki Krymskogo Prisivashya. Kurgany u s. Istochnoe i s. Bolotnoe*. Kiev: Institut zoologii.

Dvoryaninov, S. A., Petrenko, V. G., Rychkov, N. A. 1981. K izucheniyu orientirovki yamnykh pogrebeniy. In: Stanko, V. N. (ed.). *Drevnosti Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya*. Kiev: Naukova dumka, s. 22-38.

Dergachev, V. A. 1973. *Pamyatniki epohi bronzы*. Kishinev: Shtiintsa. *Arheologicheskaya karta Moldavii*, 3.

Dergachev, V. A. 1986. *Moldaviya i sosednie territorii v epohu bronzы*. Kishinev: Shtiintsa.

Zagorujko, V. T., Lotocka, T. V., Potupchik, M. V., Potupchik, M. E. 1993. Pohovannya yamnoy kultury bilya s. Pysariivka. *Podilska starovyna*, 1, s. 108-125.

Ivanova, S. V. 2013. Kulturno-istoricheskie kontakty naseleeniya Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya v rannem bronzovom veke: Zapad—Vostok. *Stratum plus*, 2, s. 199-258.

Ivanova, S. V., Ostroverhov, A. O., Savelyev, O. K. 2012. *Ocherki istorii i arheologii Dnestro-Bugskogo mezhdurechya*. Kiev: KNT.

Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchinnikova, N. E. 2005. *Kurgany drevnykh skotovodov mezhdurechya Yuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: OGT.

Ivanova, S. V., Savelyev, O. K. 2011. Kurgan bilya s. Sichavka Odeskoy oblasti. *Arheologiya*, 3, s. 70-82.

Ivanova, S. V., Toshev, G. N. 2015. Budzhakskie banki» kak markery: transkulturniy i transterritorialniy aspekt. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia ta Krymu*, XVIII, s. 17-36.

Yovanovich, B. 1994. Eneoliticheskoe srebro Balkan i Severo-pontiiskogo regiona. In: Yarovoy, E. V. (ed.). *Drevnyshie obshnosti zemledeltsev i skotovodov V tys. do n. e. — V v. n. e. Materialy mezhdunarodnoy arheologicheskoy konferentsii*, 10—14 oktyabrya 1994 g. Tiraspol: PGU, s. 41-42.

Kamenskiy, A. G. 1990. Rezultaty spektralnogo i metallograficheskogo issledovaniy metallicheskiy predmetov iz pamyatnikov epohi bronzы s territorii Moldovy. In: Yarovoy, E. V. *Kurgany eneolita — epohi bronzы Nizhnego Podnestrovyia*. Kishinev: Shtiintsa, s. 247-258.

- Katincharov, R. 1987. Ranniy bronzoviy vek Frakii i ego kulturnye svyazi i vzaimootnosheniya s sosednimi oblastyami. In: Pitshelauri, K. N., Chernyih, E. N. (ed.). *Kavkaz v sisteme paleometallicheskih kultur Evrazii*. Tbilisi: Meniereba, s. 168-175.
- Kleyn, L. S. 1975. Retseziya na: Kurgany stepnoy chasti mezhdurechya Dunaya i Dnestra. *Sovetskaia arheologiya*, 1, s. 297-304.
- Klochko, V. I. 2006. *Ozbroennya ta viyskova sprava davnyogo naselennya Ukrainy*. Kyiv: ArtEk.
- Kosko, O., Klochko, V. I., Olshevskiy, A. 2012. Ritualnyi ob'ekt naselennya Prichernomorskoj kulturnoi spilnoty doby rannoi bronzy na r. Syan. *Arheologiya*, 2, s. 67-75.
- Kruts, S. I. 1997. Antropologichnij sklad naselennya. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnya istoriya Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 1: Pervisne spilstvo, s. 374-383.
- Manzura, I. V., Klochko, E. O., Savva, E. N. 1992. *Kamenskie kurgany*. Kishinev: Shtiintsa.
- Merpert, N. Ya. 1974. *Drevneyshie skotovody Volgo-Uralskogo mezhdurechya*. Moskva: Nauka.
- Merpert, N. Ya. 1982. Eneolit yuga SSSR i evraziyskie stepi. Eneolit SSSR. *Arheologiya SSSR*, 3, s. 321-331.
- Nikolova, A. V. 1992. *Hronologicheskaya klassifikatsiya pamyatnikov yamnoy kultury stepnoy zony Ukrainy*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Kiev: IA NANU.
- Nikolova, A. V., Mamchych, T. I. 1997. Do metodiki klasiifikatsii posudu yamnoi kultury. *Arheologiya*, 3, s. 101-115.
- Petrenko, V. G. 2010. Kurgan epohi paleometalla na poberezhe Hadzhibeyskogo limana. *Materialy po arheologii Severnogo Prichernomoria*, 11, s. 303-368.
- Popovich, S. 2008. Issledovaniya kurgana u s. Orhey. *Revista Archaeologica*, IV, 1, s. 93-99.
- Rasovskiy, D. A. 1933. Pechenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii. *Seminarium Kondakovianum*, VI, s. 82-142.
- Razumov, S. M. 2010. *Krem'yanii virobi naselennya Nadchornomor'ya doby rannoyi ta serednoyi bronzy (za materialami pokhovan)*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Kyiv: IA NANU.
- Razumov, S. N., Lysenko, S. D., Sinika, V. S., Telnov, N. P., Chetverikov, I. A. 2013. Kurgany epohi bronzy mogilnika u s. Glinoe na levoberezhe Nizhnego Dnestra. *Stratum plus*, 2, s. 297-340.
- Rychkov, N. A. 1990. *Etnicheskaya karakteristika naseleniya yamnoy kultury Severnogo Prichernomoria*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Kiev: IA NANU.
- Sinika, V. S., Razumov, S. N., Telnov, N. P. 2013. *Kurgany u s. Butory*. Tiraspol: PGU.
- Subbotin, L. V. 1982. Dva kurgana epohi bronzy v Bugo-Dnestrovskom mezhdurechye. In: Gudkova, A. V. (ed.). *Arheologicheskie pamyatniki Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 100-110.
- Subbotin, L. V. 1985. Semyonovskiy mogilnik epohi eneolita-bronzy. In: Stanko, V. N. (ed.). *Novyye materialy po arheologii Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 45-95.
- Subbotin, L. V. 2000. Severo-Zapadnoe Prichernomorye v epokhu ranney i sredney bronzy. *Stratum plus*, 2, s. 350-387.
- Subbotin, L. V. 2003. *Orudiya truda, oruzhie i ukrasheniya yamnoy kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: Polis.
- Subbotin, L. V., Dzigovskiy, A. N., Mayorov, V. N. 1984. Ohrannyye raskopki u s. Ogorodnoye. In: Stanko, V. N. (ed.). *Severnoe Prichernomorye*. Kiev: Naukova dumka, s. 104-112.
- Subbotin, L. V., Dobrolyubskiy, A. O., Toshev, G. N. 1995a. Pamyatniki epokhi bronzy kurgannogo mogilnika Gradeshka. *Drevnosti Stepnogo Prichernomoria i Kryma*, V, s. 109-126.
- Subbotin, L. V., Ostroverhov, A. S., Dzigovskiy, A. N. 1995b. *Arheologicheskie drevnosti Budzhaka. Kurgany u s. Trapovka i Novoselitsa*. Odessa: Germes.
- Toshev, G. N. 1987. *Sredniy period bronzovogo veka Yugo-Zapada SSSR*. Moskva. Deponirovano v INION AN SSSR 19.06.1987, N 29903.
- Toshev, G. N. 1992. *Kurgany epohi bronzy mezhdurechya Yalpuha i Kagula*. Zaporozhe: ZGU.
- Toshev, G. N. 2007. *Krym v epokhu bronzy*. Zaporozhe: ZGU.
- Chebotarenko, G. F., Yarovoy, E. V., Telnov, N. P. 1989. *Kurgany Budzhakskoy stepi*. Kishinev: Shtiintsa.
- Chernyakov, I. T. 1979. Kulturno-hronologicheskoe svoebrazie pamyatnikov epokhi bronzy Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Problemy epokhi bronzy yuga Vostochnoy Evropy*. Tezisy dokladov konferentsii; Donetsk 3—6 dekabrya 1979 g. Donetsk, s. 8-10.
- Chernyakov, I. T., Toshev, G. N. 1985. Kulturno-hronologicheskie osobennosti kurgannyh pogrebeniy epohi bronzy Nizhnego Dunaya. In: Stanko, V. N. (ed.). *Novyye materialy po arheologii Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 5-31.
- Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Dovzhenko, N. D. 1986. *Yamnaya kulturno-istoricheskaya oblast (yuzhnobugskii variant)*. Kiev: Naukova dumka.
- Shishlina, N. I. 2007. *Severo-Zapadnyi Prikaspiy v epokhu bronzy (V—III tys. do n. e.)*. Moskva. Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo Muzeya, 165.
- Shmaglii, N. M., Chernyakov, I. T. 1970. Issledovaniya kurganov v stepnoy chasti mezhdurechya Dunaya i Dnestra. *Materialy po arheologii Severnogo Prichernomoria*, 6, s. 5-90.
- Shmaglii, N. M., Chernyakov, I. T. 1985. Kurgany na levoberezhe Nizhnego Dnestra. In: Stanko, V. N. (ed.). *Novyye materialy po arheologii Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 95-132.
- Yarovoy, E. V. 1983. Kurgan epohi ranney bronzy u s. Yablona. *Arheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1979—1980 gg.*, s. 193-210.
- Yarovoy, E. V. 1985. *Drevneyshie skotovodcheskie plemena yugo-zapada SSSR (klassifikatsiya pogrebalnogo obryada)*. Kishinev: Shtiintsa.
- Yarovoy, E. V. 1990. *Kurgany epokhi eneolita-bronzy Nizhnego Podnestrovyia*. Kishinev: Shtiintsa.
- Bátora, J. 2006. *Stúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Eurypou v dobe bronzovej*. Bratislava: Petrus.
- Buchvaldek, M. 1958. Hroby se šnúrovou keramikou ze Sulejovic. *Památky archeologické*, 1, s. 15-39.
- Buchvaldek, M. 1966. Die Schnurkeramik in Mitteleuropa — Zur Herausstellung der Fundgruppen und der Frage ihrer gegenseitigen Beziehungen. *Památky archeologické*, 1, S. 126-171.
- Buchvaldek, M. 1997. Die südosteuropäischen Elemente in der Schnurkeramik. In: Becker, M.-L. (ed.). *Chronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Eselkamp: Marie Leidorf, S. 181-185.
- Ciugudean, H. 2011. Mounds and Mountains: Burial Rituals in Early Bronze Age Transylvania. In: Berecki, S., Németh, R. E., Rezi, B. (ed.). *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*. Targu Mures: Mega, p. 21-59.
- Dresely, V. 2004. *Schnurkeramik und schnurkeramiker im Taubertal*. Stuttgart: Konrad Theiss.
- Dresely, V., Müller, J. 2001. Die absolutchronologische Datierung der Schnurkeramik im Tauber- und Mittelelbe-Saale-Gebeit. *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*, 1: Die absolute Chronologie im Mitteleuropa 3000—2000 v. Chr., S. 287-318.
- Duffy, P. R. 2010. *Complexity and autonomy in Bronze Age Europe: assessing cultural developments in Eastern Hungary*. PhD thesis. Michigan.
- Harrison, R. J., Heyd, V. 2007. The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: The Example of «Le Petit Chasseur I + III» (Sion, Valais, Switzerland). *Praehistorische Zeitschrift*, 82, 2, s. 129-214.
- Heyd, V. 2011. Yamnaya Groups and Tumuli West of the Black Sea. In: Borgna, E., Müller, J., Celka, S. (ed.) *Ancestral Landscapes: Burial mounds in the Copper and Bronze Ages*. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, p. 529-549.
- Hübner, E. 2005. *Jungneolithische Gräber auf der Jötischen Halbinsel. Typologische und chronologische Studien zur Einzelgrabkultur*: in 3 Bänden. Kobenhavn: Der Kongelige Nordiske oldskriftselskab.
- Ivanova, S. 2013. Connections between the Budzhak Culture and Central European groups of the Corded Ware Culture. *Baltic Pontic Studies*, 18: The Ingul-Donets Early Bronze Civilization as springboard for transmission of Pontic Cultural Patterns to the Baltic Drainage Basin 3200—1750 BC, s. 86-120.

Iwanowa, S., Koško, A., Włodarczak, P. 2014. Komponent tradycji kultur ceramiki sznurowej. Amfory w pynocno-zachodnio nadczarnomorskich grobach kultury jamowej. *Arhaeologia Bimaris*, 6, s. 351-386.

Kalicz-Schreiber, R. 1989. Die älteste Bronzezeit in Nordwestungarn und ihre Beziehungen. *Praehistorica*, XV—XIV, S. 249-255.

Klochko, V., Koško, A. 2009. The societies of Corded Ware Cultures and those of Black Sea steppes (Yamnaya and Catacomb Grave Cultures) in the route network between the Baltic and Black Seas. *Baltic-Pontic Studies*, 14, p. 269-301.

Krzak, Z. 1961. *Materiały do znajomości kultury Ziociekiej*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Ossolickich.

Levitski, O., Manzura, I., Demcenco, T. 1996. *Necropola tumulară de la Sărăteni*. București: Vavila Edint SRL.

Machnik, J. 1960. Zabytki z kurganów kultury ceramiki sznurowej w Wiktorowie (USSR). *Materiale archeologiczne*, I, s. 69-72.

Machnik, J. 1979. Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru. *Acta Archaeologica Carpathica*, XIX, s. 50-71.

Machnik, J. 1991. *The earliest Bronze Age in the Carpathian Basin*. Bradford: Bradford University.

Machnik, J. 2009. Short and long-distance pastoral journeys along ancient upland routes in Europe in the 3rd Millennium BC. *Baltic-Pontic Studies*, 14, p. 214-222.

Matthias, W. 1969. Die Schnurkeramik im westlichen Mitteldeutschland. In: Behrens, H., Schlette, F. (ed.). *Die neolithischen Becherkulturen im Gebiet der DDR und ihre europäischen Beziehungen*. Berlin: Landesmuseums, s. 9-29.

Matthias, W. 1982. *Kataloge zur mitteldeutschen Schnurkeramik*. Berlin: Landesmuseums, V.

Sebela L. 1999. *The Corded Ware Culture in Moravia and in the Adjacent Part of Silesia (Catalogue)*. Brno: Archeologický ústav AV ČR.

Simion, G. 1991. O noua cultura de la începutul epocii bronzului pe teritoriul Istro-Pontic. *Peuce*, X, I, s. 33-34.

Szmyt, M. 1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2960—2350 BC*. Poznań: Adam Mickiewicz University. *Baltic-Pontic Studies*, 8.

Szmyt, M. 2000. In the Far of Two Worlds. On the Study of Contacts between the Societies of the Globular Amphora and Yamnaya Cultures. In: Kadrow, S. (ed.). *A Turning of Ages*. Kraków: IAI PAN, s. 443-466.

Szmyt, M., Chernyakov, I. T. 1999. Radiocarbon Chronology of «Akkiembetski Kurgan». A Preliminary Report. *Baltic-Pontic Studies*, 5, p. 196-202.

Vollmann, D. 2009. Der Maky-Kosihy-Čaka-Komplex und die früheste Nagyrév-Kultur an Donau und Theiss. In: Becker, V., Thomas, M., Wolf-Schuler, A. (ed.). *Zeiten — Kulturen — Systeme. Gedenkschrift für Jan Lichardus*. Langenweissbach: Beier & Beran, S. 271-288.

Wetzel, G. 1990. Die Schnurkeramik in der Oberlausitz und Niederlausitz. *Praehistorica*, XIX, s. 43-56.

Witkowska, B. 2006. Corded Ware culture settlements on Central Europe uplands. *Spawozdania archeologiczne*, 58, p. 21-102.

Włodarczak, P. 2008. Kultura ziocka i problem genezy kultury ceramiki sznurowej w Małopolsce. In: Bednarczyk, J. (ed.). *Na pograniczu ńwiatyw. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 555-576.

Włodarczak, P. 2010. Dunajski szlak kultury grobyw jamowych a problem genezy kultury ceramiki sznurowej. In: Czopek, S., Kadrow, S. (ed.). *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblate*. Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, s. 299-325.

BUDZHAK CULTURE OF THE NORTH-WEST PONTIC REGION: CONTACTS AND CONNECTIONS WITH CORDED WARE CULTURE

The feature of historical and cultural development of the North-Western Pontic region at the end of the 4th—3rd millennium BC are the relations of its population with the bearers of foreign cultures. First of all it concerns the Budzhak culture which is the part of the Yamna cultural and historical area.

The integration process in the Late Chalcolithic Age led to the formation the Budzhak culture of Yamna cultural and historical community based on local protobudzhak horizon.

The most significant were the connections with Corded Ware culture, Globular amphorae culture, as well as with the cultures of the Carpatho-Danube. Contacts are manifested in two aspects — ceramics of the Budzhak culture (imports, imitations) and in the presence of Yamna culture burials (or with the features of it). They were found in different territories, in South-Eastern and Central Europe. The analysis of the material culture of Budzhak population suggests the establishment of contacts with the Corded Ware culture in the first half of the 3rd millennium BC. This allows us to reconstruct the possible ways along which the movements and contacts of different population groups took place.

There has been no invasion of the steppe «Kurgan culture» into the west but trading colonization, based on an exchange of natural resources — metals of Balkan-Carpathian area and salt from estuaries Northwestern Black Sea.

The archaeological situation with the climatic fluctuations allowed the author to create the new model of correct cultural and historical processes in South-Eastern Europe in the 4th—3rd millennium BC, to evaluate both migration and trade colonization of new territories and adaptive capabilities of the ancient population of the North-Western Black Sea. The relations of Budzhak and Corded Ware cultures lasted for quite a while and were substantial in nature.

Keywords: Budzhak culture, import, imitation, Corded Ware cultures, trade colonization.

Одержано 01.07.2019

ІВАНОВА Світлана Володимирівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

IVANOVA Svitlana, Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1961-1584>, e-mail: svi1956@gmail.com.